

Kirkegårdskultur 2018-19

Kirkegårdskultur

2018-19

Formand: Elof Westergaard
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 76 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, Mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer,
ekspedition
og webmaster: Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Vestergade 100
8600 Silkeborg
Tlf. 86 82 02 44 (ma.-fr. 9-15)
post@kirkegaardskultur.dk

Sekretær: Karin Kryger
Nivåvænge 32,
2990 Nivå
Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk

Redaktion: Karin Kryger
Mette Fauerskov
Stine Helweg
Anne Kjærsgaard
Hans Mikkelsen
Klaus Bertelsen

Tryk/Layout: PrinfoVejle / Jelling Bogtrykkeri AS

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Tårbæk Kirke
Foto: Mette Fauerskov, 2018

Artiklerne i *Kirkegårdskultur* gengiver forfatternes egne meninger og holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Formandsberetning <i>Biskop Elob Westergaard</i>	6
Kampen ud over graven. Debatten om krigergrave 1918 <i>Lektor Carsten Bach-Nielsen</i>	12
Anmeldelse: Vejledning om kirkegårdsvedtægter. Kirkeministeriet juni 2018 <i>Kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen</i>	28
Frivillige kirkegårdsrundvisere <i>Kirkegårdsrundviser Klaus Bertelsen</i>	32
Politik for udvikling af København Kommunes fem kirkegårde frem mod 2065 <i>Kirkegårdsvejleder Stine Helweg</i>	38
Udviklingsplaner for de københavnske kirkegårde <i>Senior landskabsarkitekt Jane Schul</i>	44
Et lille causeri om usædvanlige kongelige begravelser <i>Mag.art. Karin Kryger</i>	52
De henrettede mytterister på Østre Kirkegård i Sønderborg <i>Museumsleder Henrik Skov Kristensen</i>	64
Kæledyr på kirkegården. Tanker og overvejelser <i>Kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen</i>	70
Pantanis grav <i>Cand.mag. Jimmy Munk Larsen</i>	78
Generalforsamling 2018 <i>Mag.art. Karin Kryger</i>	82
Glimt fra årsmødet Helsingør Stift 2018 <i>Mag.art. Karin Kryger</i>	84
Foreningen for Kirkegårdskultur	92
Bestyrelsen	94

Forord

Så er der atter gået et år, og vi har i Foreningen for Kirkegårdskultur haft årsmøde og afholdt to miniseminarer. Det ene var i forbindelse med Kulturmøde Mors sidst i august, hvor medlemmer af bestyrelsen og redaktionen (Elof Westergaard, Hasse Neldeberg Jørgensen, Steen Jensen, Karin Kryger og Klaus Bertelsen) stillede op til foredrag og paneldiskussion. Seminaret foregik i kapellet på Nykøbing Mors Kirkegård og afsluttedes af en rundvisning på kirkegården. Det andet var i forbindelse med den hollandske kommunikationskunstner Ida van der Lees *Alle Helgensprojekt* på Silkeborg Vestre Kirkegård. Under titlen *Dødens Mysterium. Kirkegården som et sted for mindekultur og ritualer* havde Foreningen indbudt en række foredragsholdere (Ida van der Lee, Lise-lotte Hornemann Kragh, Ingrid Mejer Jensen og Klaus Bertelsen) til at holde oplæg om kirkegården som et sted for mindekultur og ritualer. Om eftermiddagen var der mulighed for en rundvisning på kirkegården ved Jens Dejgaard Jensen og Klaus Bertelsen og for at se Ida van der Lees projekt. Til begge seminarer var der rigeligt at tale om og diskutere.

Artiklerne i årets årsskrift viser også, at der er rigeligt med emner omkring kirkegårdene til både oplysning og diskussion.

Kirkegårdene burde være et fredeligt sted, og det er de da heldigvis oftest, men alligevel giver grave og kirkegårde anledning til stridigheder og debat, for hvem må og hvem må ikke – og hvem vil og hvem vil ikke – begravnes på Folkekirkens kirkegårde? Som det fremgår af formanden Elof Westergaards beretning, er kirkegårdene til for alle, men det sættes der nu beklageligvis spørgsmålstegn ved fra forskellige sider med vidt forskellige begrundelser og argumenter.

Det er i år 100-året for afslutningen af 1. Verdenskrig, og i den anledning er Carsten Bach-Nielsen dykket ned i problematikken om soldatergrave på fremmed jord og de spændinger det skabte. Carsten Bach-Nielsen har undersøgt, hvorledes det så ud for samtiden, både i Tyskland, Frankrig og i Danmark. Der var også overvejelser om gravmindernes udformning, både fælles- og individuelle monumenter.

Jens Dejgaard Jensen anmelder den nye *Vejledning om Kirke-*

gårdsvedtægter og konkluderer, at der stadig er plads til forbedringer.

Med udgangspunkt i en barnegrav fortæller Klaus Bertelsen, hvorledes kirkegårdens små historier kan være afspejlinger af verdenshistoriens dramatiske begivenheder, historier som bruges i arbejdet med formidlingen af kirkegårdene.

Stine Helweg gør sammen med landskabsarkitekt Jane Schul rede for udviklingen af Københavns Kommunes fem kirkegårde. *Politik for udvikling af Københavns Kommunes fem kirkegårde frem mod 2065* blev vedtaget i 2015, og Schul Landskabsarkitekter har efterfølgende udarbejdet udviklingsplaner for alle kirkegårdene.

Hans Kongelige Højhed Prins Henriks død i februar i 2018 og hans ønske om kremering og askedeling er anledningen til Karin Krygers causeri om usædvanlige kongelige begravelser; en bearbejdning af foredraget, der blev holdt på årsmødet.

Henrik Skov Kristensen fortæller den dramatiske historie om tyske marinesoldater, der blev henrettet 5. maj 1945 om aftenen for mytteri på trods af, at den tyske hær havde overgivet sig. Ofrene for denne meningsløse militærrettergang ligger begravet på Østre Kirkegård i Sønderborg.

Jens Dejsgaard har nogle overvejelser om kæledyr på kirkegården og det ofte udtrykte ønske om at få de kære dyr med i graven. Forfatteren giver forslag til et regelsæt omkring denne problematik.

Jimmy Munk Larsen har besøgt cykelrytteren Marco Pantanis familiemausoleum i Cesenatico og fortæller om den mindkultur, der er opstået omkring den folkekære cykelrytters grav.

Endelig kan man læse beretningen fra dette års generalforsamling og om udflugten i forbindelse med årsmødet.

Redaktionen håber, at vores medlemmer finder artiklerne både relevante og læseværdige og ønsker læserne god fornøjelse med læsningen og et Godt Nytår.

Fiskerbefolkningen afspejles på Tårnbæk Kirkegård. Her med påskriften: "Kast kun anker – her er grund".
Foto: Jens Dejgaard Jensen, 2018.

Årsmødet 2018 - formandsberetning

Af Elof Westergaard

Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Kirkegården er et anderledes sted for så vidt, at det er på kirkegården, at vi begraver vores døde. Kirkegården er et sted, som understreger skellet mellem de efterladte og de døde, skellet mellem liv og død.

Kirkegården er samtidigt et spejl af det omgivende samfund. Vi finder her spor af fortid og samtid, gamle og nutidige livsopfattelser og syn på døden.

Hvor modsætningsfyldt det end kan synes, så er kirkegården begge dele, og jeg er i stigende grad blevet styrket i den opfattelse, at det ikke kan nytte noget kun at sige det ene. Begge dele skal siges:

Kirkegården er et anderledes sted. Og samtidigt gælder det: At alt, hvad der er og sker på dette indhegnede sted, over jorden: sten, beplantning, anlæg, organisering og drift fortæller noget om den tid, vi lever i.

Jeg skal senere vende tilbage til, hvorfor det er vigtigt at sige begge dele samtidigt.

Kirkegården som spejl af samfundet

Som pårørende besøger vi kirkegården for at se til vores døde. Står en stund foran graven. Alt efter temperament og tid opholder vi os der en kortere eller længere stund. Vi lader måske tanker løbe tilbage. Ser den afdødes ansigt for os, hvordan han gik omkring i sin have og sit hjem, eller vi husker et møde med hende, en kop kaffe ved et bord, en fælles tur eller en livsnær samtale. Gravstedet og gravmindet vækker erindringen og knytter os således sammen med den, der ligger begravet på stedet.

Vi kan samtidigt ikke undgå at blive mindet om alle de afskeder, der melder sig i livet og om, hvor hurtigt et liv går. Det menneskelige fællesskab er meget skrøbeligt. Alting har med Prædikerens ord sin tid.

Mange besøger gerne dette omhegnede sted, uanset om de har familie eller venner, der ligger på kirkegården. Ikke mindst på ferier både herhjemme og i udlandet. Hvorfor gør vi det? Jo, vi regner med på kirkegården at få et billede af, hvordan livet er blevet levet og leves uden for kirkegården på dette sted i landet.

Når vi i morgen besøger forskellige kirkegårde her i området, så ser vi på stederne med forskellige fagbriller og ser og registrerer sikkert også noget forskelligt. Men vi får ikke blot et billede af, hvordan kirkegårdene ser ud her i området, vi får også et vist billede af det liv, som er blevet levet og leves her.

Noget beror på geografi, klima og jordbundsforhold, andet på hvad man har haft af midler til at udforme gravpladser og købe gravminder. Gravkulturen afslører også noget om smag og æstetik, det kan både være lokale som mere tidstypiske trends. Og endelig afspejler kirkegården også nogle værdier, der fortæller om menneskers forhold til døden og de døde på dette sted.

Alt dette finder jeg og mange andre interessant og spændende, og der ligger en stadig opgave i at aflæse og forstå disse spor både for at bevare og udvikle kirkegården. Det kan være for at imødekomme de pårørendes behov i dag. Men det kan også være for at øge forståelsen i samfundet for det unikke kultursted og læringsrum, som hver enkel kirkegård er.

Et anderledes sted

Den anden måde at betragte kirkegården på, som understreger, at stedet er anderledes, udspringer af, at det er dér, vi begraver de døde. Vi bliver, om end der er kommet andre muligheder (havet og skoven, egen ejendom, hvis man har jord nok), ikke begravet midt på gågaden eller der, hvor den øvrige deponering foregår. Kirkegården er ikke en losseplads, og en opgave i dag er – uagtet alt det gode, der kan siges om den grønne bølge – at understrege, at kirkegården altid er andet og mere end et formuldningsdepot.

Men det er ikke kun på grund af de jordiske resters nedsættelse på kirkegården, at stedet er anderledes. I det tempo-fyldte samfund vi lever i, synes der at være et stigende behov for, at nogle steder bliver til det, man kunne kalde for reflek-

sionsrum, et helle og et anderledes stille rum, karakteriseret ved fred og ro.

Og de danske kirkegårde er langt hen sådanne grønne refleksionsrum. Gruset står det noget imod, men kirkegården har potentiale for og er mange steder sådanne refleksionsrum. Det er en udvikling, vi i Foreningen for Kirkegårdskultur gerne bifalder. Det er vigtigt at skærpe sansen for kirkegården som grønne rum og som rum, der ikke kun er underlagt begrænsninger i kraft af for rigide vedtægter, men som giver den enkelte plads til fordybelse.

Afkulturalisering af døden

Vi kan imidlertid ikke nøjes med at sige kun det ene, altså enten at kirkegården er et spejl, eller at kirkegården er et anderledes sted. Det er nødvendigt at sige begge dele og at forstå, at kirkegården er begge dele. Jeg har to erfaringsgrunde til det:

Den første ligger i forlængelse af det synspunkt, som vi i foreningen har formuleret i udgivelsen fra sidste år, bogen, *Grauskript eller...? Kirkegårdens betydning og fremtid*. Denne artikelsamling, som er skrevet af en række af bestyrelsesmedlemmerne i en kollektiv proces, fremhæver, hvordan kirkegårdskulturen i Danmark er under hastig forandring. Vi tegner i en vis forstand en dystopi, hvor kirkegården bevæger sig fra mindsted til glemselssted.

Et glemselssted er karakteriseret ved, at der bliver fortalt minimalt om såvel de afdøde som de pårørende. Det er hovedsporet i dansk kirkegårdskultur i dag. Kirkegården er fortsat et spejl af samfundet, men den fortæller efterhånden meget lidt om individet, hverken om den afdøde eller om den pårørendes sorg, længsler og håb.

Der finder, vil jeg påstå, en afkulturalisering sted (og jeg ved godt, at al natur i Danmark også er kultur).

Denne afkulturalisering fortæller så imidlertid også noget om tidsånden i dag. Hårdt sagt: Tidsånden synes fattig på drømme og håb. Der drømmes og håbes meget lidt, og der er ofte dårligt nok tid til at få sagt ordentlig farvel. Døden er blevet til et væk med dig og en hurtig afsked.

Det øgede antal, som har ytret ønske om at blive strøet ud

Muslimske gravsteder på Vestre Kirkegård i Aarhus. Må kirkegårdene ikke mere kunne rumme alle i et demokratisk fællesskab, men være særkirkegårde, hvor tro, tanke og livsholdning er bestemmende for, hvor man finder det sidste hvilested?
Foto: Klaus Bertelsen.

over havet, fortæller også historie. Denne tendens spejler noget i vores tid. Måske en større ligegyldighed overfor, hvor den døde krop ender, eller en romantisk længsel efter, at den afdøde skal være fortsat allestedsnærværende i naturen. Er det udtryk for en ny åndeliggørelse af mennesket, som fratænker betydningen af den døde krop? Eller er det en opfattelse af den døde som byrde, vi kan aflæse af tidens trends? Spørgsmålene er mange, og det er under alle omstændigheder vigtigt at nytænke betydningen af kirkegården. Hvis et stigende antal får åndenød af at lægge deres døde i graven på den indhegnede og jordbundne kirkegård, så må vi både lytte alvorligt til de tanker og forestillinger, nutidens mennesker gør sig, samtidigt med at jeg gerne taler kirkegårdens sag:

Det skal siges igen og igen, at kirkegården er med til at understrege det jordbundne liv. At vores liv er konkret og stedbundet. Kirkegården minder os - måske nok på en hård måde - om vores menneskelige natur, men på dette sted bliver fællesskabets betydning samtidigt understreget for os. Kirkegården er som en bøn, et sted for både at sige `ak´ og `tak´.

Kirkegården som mere end et spejl

Ordet fællesskab er vigtigt til forståelsen af kirkegårdens særegne betydning, og netop en diskussion herom i foråret 2018 har for mig tydeliggjort, hvor vigtigt det er, at kirkegården tjener som både spejl og som et anderledes sted.

I forbindelse med et interview med *Jyllandsposten* den 29. april 2018 understregede jeg det, som er gældende lov, at enhver borger i et sogn har ret til at blive begravet på den lokale kirkegård. Det blev sagt med kritisk brod vendt mod visse kommuner, som i disse år på baggrund af ikke mindst en lille ateistisk skare projekterer kirkegårde, der ikke er indviet. Den journalistiske vinkling blev imidlertid en anden. Hvad journalisten på *Jyllandsposten* lagde vægt på, og hvad der blev overskriften var: Biskopper vil åbne kirkegårde for andre religioners begravelser. Og ja, jeg havde udtalt, at vi i højere grad skal åbne kirkegården for andre religiøse grupper – og ateister – så de vælger kirkegården som et naturligt sted at begrave deres døde. Det er der sådan set intet nyt i, men den mediemæssige opmærksomhed og de folkelige reaktioner gjorde det i alt fald tydeligt, at her forestår et oplysningsarbejde med at gøre gældende lovgivning kendt.

Uanset om det er kirke eller kommune, som driver kirkegården, kan alle et sogns beboere blive begravet der. Det er der både noget smukt og rigtig ved.

Den debat, som pågår i samfundet i disse år om flygtninge og islam, blev pludselig spejlet ind i kirkegården. Flygtninge- og indvandrerpolitikken blev nu blevet ført ind på kirkegården. Teologen og folketingspolitikeren Christian Langballe udtalte således f.eks. til *Jyske Vestkysten*, at selv om han godt var klar over, at alle borgere kan blive begravet på vores kirkegårde, så så han helst: "vi opretter selvstændige gravpladser til muslimer. Og ikke blander gravsteder".

I Kolding har man haft den logiske tanke, at hvis man kan leve side om side, kan man også ligge side om side i døden. Man er derfor ved at indrette en multietnisk gravplads i forbindelse med Nordre Kirkegård, der skal åbne til efteråret. Men den tanke møder nu modstand blandt nogle lokale muslimer. Heller ikke de vil risikere, at forskellige trosretninger ligger blandet mellem hinanden på den kommende gravplads.

Nogen mener altså, at den nationale og religiøse opdeling også skal finde sted på kirkegården. Lad det være sagt med det samme: Intet står mig mere imod end tanken om, at ikke alle beboere i et sogn skal kunne begraves på den lokale kirkegård. Og det uanset hvilken tro de har og uanset, hvem der driver kirkegården. Kirkegården er fælles rum for alle. Det er for mig en del af den lutherske arv og en del af den måde, vi driver kirkegårde på i et demokratisk samfund.

Lige præcist her bliver det desto vigtigere, at kirkegården ikke kun afspejler samfundet, i alt fald hvis vi får et samfund, som ikke kan se betydningen og værdien af det fælles menneskelige, som afspejler sig i kirkegården. Man kan som politiker have den opfattelse, at nogle befolkningsgrupper eller en tro eller ideologi ikke kan integreres i det danske samfund, men det kan ikke være det samme som, at vi ikke kan ligge i den samme jord. Her er det vigtigt, at kirkegården ikke kun spejler samtidens lyst til at sætte skel, men er det anderledes sted, hvor alle kan finde plads og hvilested, og det uanset tro og etnicitet, historie og baggrund.

Kampen ud over graven

Debatten om krigergrave 1918

Af Carsten Bach-Nielsen

Lektor

Rikard Teglbjærgs debatbog *Kampen ud over Graven* fra 1917 var et talerør for Karl Larsen og et forsvar for Tyskland i Verdenskrigen.

Første Verdenskrig vendte op og ned på europæernes forestillinger og værdier. Aldrig havde man oplevet en krig så total, rå og omfattende som den, der rasede 1914-1918. I det neutrale Danmark kunne der føres nogenlunde afbalancerede debatter, der berørte flere af de lande, der var involveret i krigen. Også her var der dog åbenlyse tilhængere enten af aksemagterne Tyskland og Østrig eller ententen Frankrig, England og Rusland. Det kom til udtryk i en længerevarende avisdebat i 1917, der i 1918 blev udgivet i bogform af teologen Rikard Teglbjærg. Titlen *Kampen ud over Graven* stammede fra to kronikker af Karl Larsen i *Politiken* 12. og 13. juni 1917. Bogen var hovedsageligt forsynet med illustrationer fra slagmarkerne.

Debatten var foranlediget af, at medlem af Det Franske Akademi, dramatikeren Henri Lavedan, den 3. maj 1917 publicerede en artikel, "L'autre occupation", i det illustrerede magasin *L'Illustration*, som han var redaktør af. Den handler om de dødes landvinding: anlæggelsen af tyske militærgravpladser i det okkuperede land i Frankrig. Det er en forrygende antitysk udladning. Lavedan ser ikke små, rørende, naive og i hast indrettede gravpladser, men –

Man har villet rejse rigtige Gravmæler, solide, varige, og saaledes gratis erhverve sig fransk Jord for tid og Evighed. Til dette afskyelige Arbejde har vi – ak, mod vor Vilje! – leveret alt Materiale. Med undtagelse af Liget, som kommer fra dem, kommer alt det øvrige fra os, og tilhører os. Man har røvet det fra os. Jorden er vor Jord, Skoven vor Skov, Stenen vor Sten. Det er vore Kors – vore ædle Kors af Jern! – som er blevet deres, deres sidste. Det er vore Graves Beslag og Gitre, som nu dækker og omgiver Fjendens jordiske Levninger i stille, værnet Ro. De har plyndret vore Søvnens Haver og gjort vore sovende besiddelsesløse.

Lavedan hævder, at franske kirkegårde er blevet plyndret for

materialer. Ved denne helligbrøde har tyskerne opført deres "Kommandantur-Søjlehaller, deres Templer med Kapitæler i forløren græsk og uægte romersk Stil, deres lutherske Portaler, deres hæslige kubiske Opstabling af Murværk". På resterne af de franske, kristne sten har tyskerne

udskåret nogle plumpe Afgudsbilleder af en lav Kunstart, hvor "Müncheneren grænser til den Vilde", Statuer af Kaserne-Apolloer og nøgne Krigere, som de tror, er antike, og som stinker af "Oberleutnant"... Og blandt vore Takstræer, der er tilklippede som Pikkelhuespidser, midt mellem vor Cypresser, paa Blomsterbede i vort Grønsvæer rejser sig nogle pluskæbede Figurer af Germaniaer og Minervaer med Midjer som Krotøse, et Slags onde Engle med Ansigtstudtryk som en domfældt Professor, men med Bryster som en Fjællebodsherkules, støttende deres Kvæler-Hænder på Grebene af nogle kæmpemæssige Sværd ... Føj hertil Løverne, Ørnene, Grifferne, Sfinxerne, Siegfriedsværdene, Opera-Skjoldene, Blomsterpigerne og Guddommene fra Rhinen, der græder ved Urner som Ølseidler, al den Wagnerske Mytologis Ragelse hugget ud på Stenen eller Marmoret fra vore Slottes Kamminer ... den dybere Hensigt, den herskende Tanke træder klart for Dagen bag den Dødningsforfængelighed, som den hovmodsdrukne Barbar fraaser i for at trøste sig i sine Nederlag, der stiger for hver Dag, der gaar.

Forfatteren hævder, at disse byer for de døde er planlagt og udført som ekspropriation af fransk jord, en erobring, der skal håndhæves til evig tid, selv efter den tyske rømning af Frankrig. De franske bør ikke falde i den tyske fælde og blive vogtere og kustoder for de tyske gravmuseer, gartnere for de tyske indhegninger. Skal de franske acceptere valfarter og mindedagskaravaner til de tyske grave? Nej! Det er den franske soldats pligt at besvare det spørgsmål! Tyskerne kan hvile i fransk jord. Den ret bør de indrømmes. De kan gøde jorden med deres lig, men heller ikke mere. Enhver har ret til seks fod jord – i længden, ikke i højden – "Med et simpelt lille Kors af Træ, kort og godt, vil vi have vist os rigeligt højmodige. Og, hvad Resten angaar ... ned med det! Frem med Hakken og Vædderen". Altså en opfordring til at jævne de tyske gravanlæg med jorden og overgive dem til naturen.

Det var dette indlæg, forfatteren Karl Larsen besvarede i sine to kronikker. Han var beundrer af den tyske militarisme og var under krigen hvervet af Tyskland som propagandist.¹ Det er formodentlig gennem det tyske propagandanetværk, han er blevet gjort opmærksom på Lavedans artikel. Larsen ind-

Skræmmebilledet som den franske opinion så det: Tysk betonengel på fransk kirkegård i Lens. Kampen ud over Graven.

I bogen *Kampen ud over Graven* blev der givet eksempler på, hvorledes den franske hær systematisk ødelagde tyske soldatergrave.

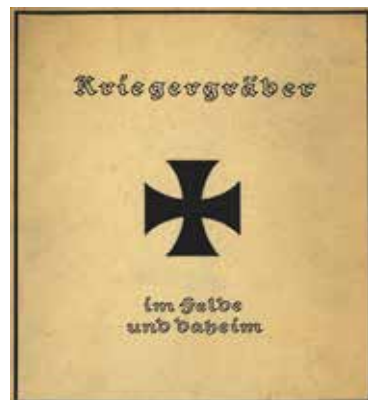
rømmer, at knapheden på begravelsesplads både i Tyskland og Skandinavien sammen med en vis monumentsyge, der ikke har været støttet af voksende smag, har kunnet forskyde billedet til ugunst for begravelsespladsernes landskabelige og personlige virkning. Også ved fronten finder man udslag af dette. Han har selv gjort iagttagelser under rejser ved den tyske front og set mange simple gravpladser i landskabet, hvor tyskere hviler side om side med deres fjender. Tyskerne har gjort, hvad de kunne for at hædre disse døde. Han medgiver, at: "Nogle af de tyske Begravelsespladser, navnlig fra Krigens første Tid, er mere præget af hæderlig Anstrengelse end af en lykkelig Haand. Der er gjort for meget og for lidt ud af det".² Flere begravelsespladser minder om dårlige kolonihaver, men senere anlæg er blevet til under kunstnerisk ledelse af værdi både 'landskabsgartnerisk og i henseende til monumental udsmykning', mener Larsen og skriver:

De bedste af disse militære Gravpladser præges af simpel Størhed og fredelig Ynde, med rolige og alvorlige Gravminder af Sten og Træ, Bautaer og Kors uden kunstlede Paafund og paaklistret Pynt, harmonisk ordnet; de kender ingen Gelændre af Jern eller Træ, men friske grønne Hække omkring lave og højstammede Roser, Forglemmigej og Primulaer, Vedbend og anden levende Plantevækst.³

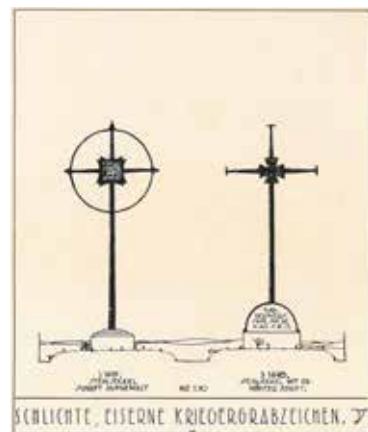
Larsen nævner en nyudkommen bog *Kriegergräber in Felde und daheim*, redigeret af en ven af dansk kunst, Peter Jessen. Heri vises en dansk gravhøj og Bissens monument fra 1855-57 for J. Th. Lundbye ved Garnisons Kirke i København. Mange af den danske debatbogs billeder stammer fra denne tyske udgivelse.

Karl Larsen er fra antityske aviser orienteret om, at man flere steder har fulgt Lavedans ønsker, nemlig ødelagt tyske grave. Franskmandene har selv gennem historien skændet deres katedraler ved ran og ødelæggelse af grave. Tyskerne har da også haft deres billedstormere, også senere end i 16. århundrede. Her må vi danske tænke på Istedløven fra 1862 på Flensborg Kirkegård. Ud fra en Lavedansk tænkemåde omstyrtede tyskerne efter sejren i 1864 løven og bragte den til Berlin. Larsen finder det logisk nok, da løven jo var et sejrssymbol, et symbol på underkastelsen af dem, der havde kæmpet på oprørernes side i 1848-50, en ensidig forherligelse af den kamp, der netop i de dødes have burde være glemt. "En politisk knejsende Løve maatte virke paa de besejrede Tyskere i Slesvig – der tilmed var vore annekterede Landsmænd – paa lignende Maade som lignende Løver eller sværtbevæbnede Engle over tyske Helte nu virker paa den franske Skribent".⁴ Tyskerne bør således i en vis grad forstå den berettigede kerne i Lavedans overdrivelse ved at mindes de følelser, de selv godt begreb i 1864. Larsen indrømmer over for Lavedan, "at Tyskerne, naar de vilde hædre deres Døde, ofte har tænkt for meget paa dem og sig selv alene og har kunnet glemme, at der ogsaa gives andre Mennesker i verden, deriblandt Fjender, i hvis Land og blandt hvis Befolkning de døde Tyskere skulde kunne ligge uden at vække Bitterhed og Strid ogsaa efter deres Død." Sådanne bestræbelser og overvejelser er oppe i tyske militære og kunstneriske kredse; de ligger bag Peter Jessens mønsterværk om krigsgravene.

Rikard Teglbjærg opsummerer, at Karl Larsen med rette har peget på et problem i Lavedans opfordring til med militær magt at ophæve gravfreden. Larsens analogi med Istedløven afstedkom en heftig indsigelse fra læge Louis Bramson;

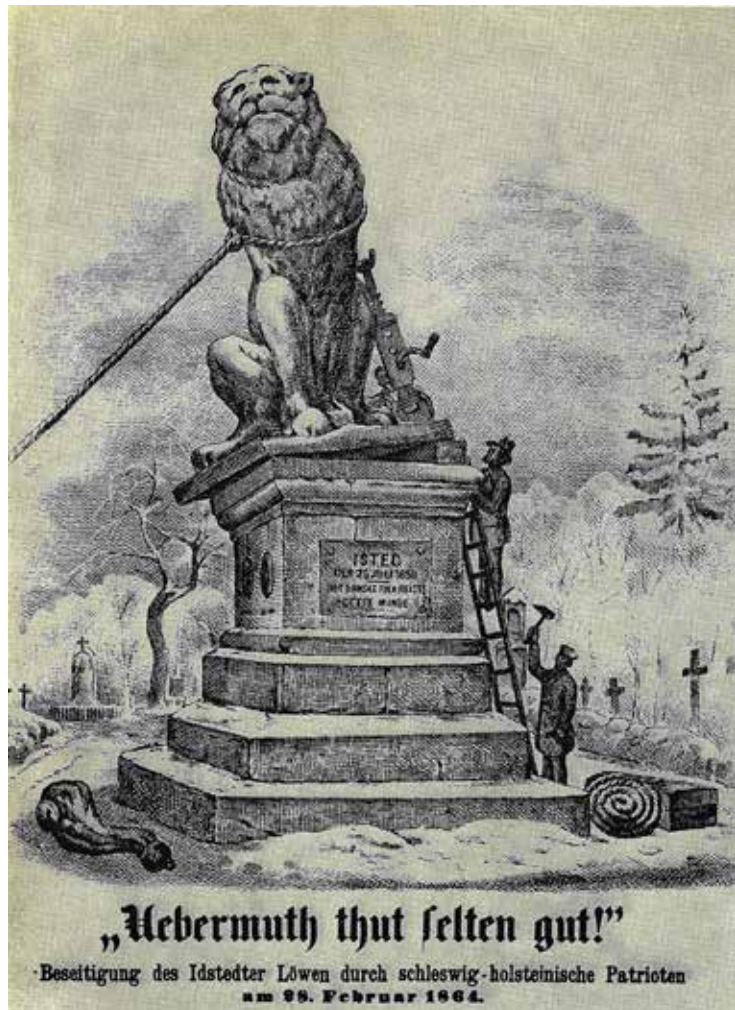
Bogen *Kriegergräber im Felde und daheim* blev i 1917 udgivet af den tyske hærs forvaltning som et idekatalog med hensyn til krigsgrave; den var redigeret af kunsthistorikeren Peter Jessen i Berlin.

Georg Metzendorf, Essen. Udkast til enkle smedjærnskors til krigsgrave for Wiesbadener Gesellschaft für Grabmalkunst. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Istedløven nedtages af slesvig-holstenske patrioter fra kirkegården i Flensborg.

Larsen svarede ikke på den. Selvfølgelig er sejrsmonumentet på kirkegården i Flensborg en rød klud for øjnene af danske betragtere. Digteren Sven Lange tog stærkt til genmæle mod Larsen. Han valgte efter en række forvanskninger af Larsens ytringer entydigt side for det uskyldige Frankrig. Ifølge Lange bør franskmændene ødelægge de tyske aggressors grave og erstatte dem med beskedne og forsonende trækors (hvilket Lavedan faktisk ikke havde foreslået, men højst tilstået tyskerne). Debatten bølgede frugtesløst mellem Lange og Larsen, men i juli måned indledtes et replikskifte med forfatteren Ingeborg Raunkjær. Hun mente, at den tyske strategi med de store monumentale kirkegårde var at holde kampen ud over graven levende, for de virker ikke forsonende, hvilket beskedne trækors gør – de er nemlig ikke skabt til at holde hadet flammende. Hun harcelerede over, at den af Larsen udnævnte

”ven” af dansk kunst, Peter Jessen, dristede sig til at benytte Bissens monument over Lundbye. Larsen er, siger hun, lige så tendentiøs som Johannes Jørgensen i bogen *Klokke Roland*.⁵ Vi kan vel selv vurdere uden dr. Larsens vejledning. Endelig mener hun ikke, man kan tale om germansk og nordisk gravkultur på bekostning af den romanske, da forskellen på dem sikkert blot er af klimatisk karakter.

Larsen svarede med eksempler på tysk veneration for de fremmede grave fra Frihedskrigen i 1813 og henviste til franske sejrsmonumenter fra den Fransk-Tyske Krig – på tysk jord. Han mindede om, at det dog handler om indviet jord, der bør respekteres af nationer, der kalder sig kristne. Endelig henviser han til den tyske kejsers kabinetsordre af 28. februar 1918, der taler om underhandlinger mellem de stridende i forhold, der omfatter krigsgrave.

Ingeborg Raunkjær sætter sagen på spidsen, når hun spørger, om det er rigtigt af en nation systematisk at fjerne alle pralende og sindsforgiftende gravminder, som fjenden under indfald i landet har rejst, og som vil virke til den hadefulde fortsættelse af kampen ud over graven. Hun svarer selv, at det ikke blot er rigtigt men en pligt at gå løs på dem. Tysklands gravmæler i Frankrig og Belgien kan ikke være tabu.

Professor i romansk filologi Kristoffer Nyrop bidrog med en kronik, der ud fra et referat i en bog af Benjamin Vallotton søgte at påvise, at tyskerne optrådte som gravskændere i Frankrig. Den af Nyrop refererede sag kunne dog ikke med nogen sikkerhed tilskrives den tyske hær, og de spørgsmål, der rejstes, gik egentlig uden om det, der debatteredes. Nyrops artikel blev af redaktøren bevidst og effektivt illustreret med tyske gravanlæg, sønderskudt af franskmændene og englænderne, og franske anlæg ødelagt af fransk granatild.

Den grundtvigske præst og debattør Morten Pontoppidan var kender og beundrer af det moderne Tyskland og samarbejdede med Karl Larsen.⁶ Han gik til forsvar for gravfreden. Med reference til den megen debat om trækorsene, om kristendommen, der synes at fortrænges af nationalhadet slutter han: ”Men er det da nødvendigt, at Frelseren skal komme endnu en Gang, og dø for os paa sit Trækors?”⁷ Også overkirurg E.A. Tscherning fra Københavns Kommunehospital ytrede sig, men affejedes af såvel Larsen som Teglbjærg. Betydningfuldt er forfatteren Aage Barfoeds⁸ synspunkt, at de døde ikke behøver grave, men bedst mindes i hjertet, hvormed hele problemet jo

opløser sig selv. Grave og mindesteder er fuldkommen unyttige. Bogen afsluttes med et indlæg af fabrikant Reinhold Philipp, gift med Georg Brandes' datter. Han var reserveofficer i Tyskland. Han orienterer om gravskik i felten og redegør for, at de tyske gravpladser ikke optager en kvadratfod af fransk landbrugsjord. De er anlagt i frie områder som skov og krat – nøje valgt, for at bønderne ikke skulle komme til at pløje dem op. Teglbjærg opsummerer, at spørgsmålet er, om en voldsom national forargelse berettiger det foreslåede voldsomme brud på den religiøse gravfred mellem de kæmpende hære.

En del af baggrunden for den heftige debat var et tysk forsøg på at imødegå ensidigheden i bedømmelsen af det unge, kæmpende Tyskland, der var samlet ved sejren over Frankrig i 1871. Historien går dog længere tilbage, nemlig til de tyske frihedskrige mod Napoleon 1813. Her ændredes nemlig synet på soldater fra at være betalte krigshåndværkere til frivillige unge, der ville ofre deres liv for nationen. I løbet af 1800-tallet udvikledes en ny heltemytologi, en tanke om de unge døde, der atter skulle opstå af jordens, nationens skød. Man kædede soldatens død og efterliv samt nationens lidelse sammen med påsken. Det fandt udtryk i tanken om naturens regenerative kræfter, hvilket var en mere universel tanke, der af fremmede betragtere ofte benævntes som rent tysk hedenskab og germansk, mytologisk eller panteistisk hertesværmeri.⁹

Hans Grässel, Kriegergrave på Skovkirkegården i München 1914-1916. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Under krigen i 1870-71 benyttedes eksisterende, lokale kirkegårde til soldatergrave, men siden udgrænsedes soldaternes grave som fællesgravlunde, hvor mandskabet skulle ligge med prunkløs militær egalitet i lige rækker. Det var ganske synligt i de gravpladser, der udlagdes på kirkegårde i Tyskland 1914-18. Soldaterne blandede sig ikke med almindelige døde. Man ønskede faktisk ikke nogen monumentalitet, ingen individualisme. Enkelthed, men ikke under nogen omstændigheder gravmarkeringer, der var masseproducerede industriprodukter.

Krigen i 1914 brød ud med pludselighed og voldsomhed – og med enorme tab. Man var ikke på omgangshøjde med indretningen af begravelser for så mange faldne. Med en for Tyskland karakteristisk effektivitet sattes dette arbejde dog i gang under krigen. Det er resultatet heraf, Karl Larsen præsenterer i bogen *Kriegergräber im Felde und daheim*. Karl Larsen nævner, at den er udgivet af den tyske hærforvaltning og udsendt i 20.000 eksemplarer til de kæmpende armékommandoer, og han gengiver korrekt, at den er resultat af et samarbejde mellem Deutscher Werkbund, Deutsche Bund Heimatschutz og Städtische Kunsthalle in Mannheim. Dens illustrationer i fotos og tegninger viser det store arbejde, der fra tysk side er gjort, og der præsenteres nye forslag fra de grupper, der fra officielt hold har været udsendt til slagmarkerne i øst.¹⁰ Det sidste af-

Dåbsstenen ved Helligbæk nær Isted, der blev fredet af Frederik VII. Fra *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Bruno Paul i Berlin levede dette forslag til to officersgrave ved en vej i Øst. En simpel indhegning med et pæretræ, men landskabsæstetisk markant. *Kriegergräber im Felde und daheim, 1917.*

snit, "Anregung aus alter Zeit", tilskyndelser fra ældre tid, åbnes med et fortryllende foto af en dansk gravhøj – angiveligt ved Wankendorf i Holsten. Det er dog Dåbsstenen ved Helligbæk nær Isted, der blev fredet af Frederik VII i 1858.¹¹ Herpå følger græske, romerske, middelalderlige og klassicistiske grave for at slutte med Bissens stele over Lundbye ved Garnisonskirken i København. Det er yderst velovervejet ikke at lade inspirationerne begynde og ende med tyske eksempler, men med nordiske, danske. Redaktøren Peter Jessen (1858-1920) var født i Altona i Holsten og som direktør for biblioteket ved Kunstindustrimuseet i Berlin beskæftiget med det, vi i dag kalder design. Han var formand for flere forbund til højnelse af kunstindustrien og desuden medgrundlægger af Deutscher Werkbund i 1907. Dette var det internationalt bedst kendte og respekterede forum for reform og purifikation af tyske kunstindustriprodukter i kejsertiden. Forbundet søgte gennem samarbejde med industrien at udvikle typer, der var godt, enkelt og traditionelt formgivet, og som lod sig fremstille serielt af håndværkere. Det var et sidestykke til lignende bevægelser i England og i Skandinavien. Det havde tillidsfolk blandt arkitekter i Nederlandene og ikke mindst i Skandinavien.

Peter Jessen forfattede forordet til bogen, hvor han taler om heltene, der er faldet for at gøre Tyskland stort og stærkt; de er faldet for tysk ære og egenart. Hertil hører også tysk kunst.

Aloys Ludwig, Massegrav i felten med bautasten, 1915. *Kriegergräber im Felde und daheim, 1917.*

Det, vi skaber for vore helte af kærlighed og som tak, kan kun være det bedste af tysk kunst. Det bedste i kunsten, siger Jensen, er ikke det kæmpemæssige, endnu mindre det behageligt sødlige. Vi har brug for stram, enkel værdighed. Det har vi ikke altid taget i betragtning efter 1870. Vi har opstillet kostbare mindesmærker for de døde og for sejrene; de opløfter os ikke i dag, men virker derimod nedtrykkende. Det er en bitter lære.¹² Han nævner, at bogen, der skal virke som inspiration, har modtaget et betragteligt bidrag fra Deutscher Werkbund.

Det nye er, at man søger en helhed og enkelhed, der især kræver landskabs- og havearkitekternes medvirken. Bruno Paul, direktør for undervisningsafdelingen ved Kunstindustrimuseet i Berlin, beskriver idealet for anlæggene på Østfronten som gravhøje, der er smykket med efeu eller hedevekster. På et enkelt, holdbart kors eller en simpel stentavle vil vi kunne læse navnet på den faldne. Det samme kors, den samme stentavle skal ære de kammerater, der hviler side ved side som forbundne kammerater. Kan man ikke på stedet skaffe gamle træer, bør der plantes nye arter, der svarer til klimaet og landskabet, og som vil have gode vækstbetingelser. De mange pigtrådsindhegninger om gravpladserne skal erstattes af stærke mure af marksten. Skal et gravsted markeres, skal man gøre

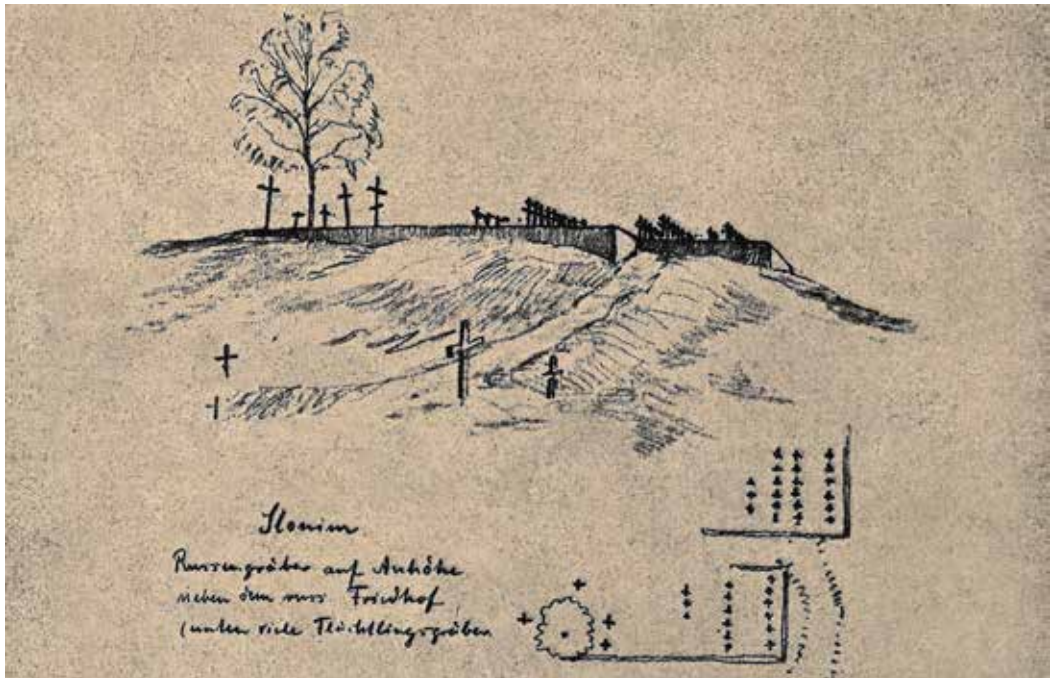
Richard Berndt, München,
Kirkegård med monument.
*Kriegergräber im Felde und
daheim*, 1917.

det med de sten, der kan opsamles på stedet, eller af sten fra brud, der måtte findes i umiddelbar nærhed. Er gravpladserne indrettet sådan, kan der gå hundreder af år, hvor måske ingen finder dem og plejer dem, men hvor træerne vokser sig store, murene bliver bevokset og gravmindet hylles i efeu. De bliver smukkere for hvert årti, mere alvorlige og udtryksfulde som markering af den trofasthed, de tyske mænd havde over for deres fædreland.¹³

Hvor stærkt de nye synspunkter stod i den statslige forvaltning af soldatergravene, ses af den kejserlige kabinetsordre af 28. februar 1917, der også er henvendt til feltgejstligheden. Heri udtrykker kejseren sin vilje, nemlig at krigsgravene og soldaterkirkegårde i højst muligt omfang må læne sig op ad naturen og iagttage en prunkløs soldatermæssig enkelhed med mulig bevaring af det, der er skabt af kammeraternes dyrebare hænder – identiske gravmarkeringer for alle på en kirkegård, idet kostbar prunk og anlæggelse af store monumentalanlæg bør undgås. Det vil efter kejserens formening svare bedst såvel til ånden hos dem, der har ladet livet i kampen, som de sunde følelser hos de overlevende kammerater.¹⁴

Forslag fra de kunstnergrupper, der arbejder med forholdene på den tyske østfront. Her foreslås en mur opført til at skille de tyske soldatergrave fra russeres og flygtninges uoplejede grave. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Bogen rummer et væsentligt program, nemlig at de kunstnerisk og landskabeligt gennemtænkte anlæg fra krigens grav-

pladser må komme til at virke inspirerende for en helt ny tilgang til anlæg af kirkegårde i de moderne storbyer, når krigen er ovre. Krigen skal føre til besindelse, være et brud med det unge kejserriges usunde monumentalitet.

I Danmark

Når vi ser, at idealet med de såkaldte *Heldenhaine*, gravlunde, var stensætninger rettet mod en fjern fremtid, giver det endog meget god mening, at Peter Jessen ikke lod inspirationen herfra komme fra noget tysk anlæg, men derimod en dansk gravhøj omkranset af skønne træer. Når det gælder mindet over de unge døde helte, patrioterne, er næppe noget bedre eksempel vel monumentet over den unge landskabsmaler J. Th. Lundbye, der meldte sig frivilligt som soldat og døde af et vådeskud, før krigshandlingerne begyndte.

I Danmark tog man godt imod de tanker, der besjælede Deutscher Werkbund. P.V. Jensen Klint blæste til en lignende kamp,

Aloys Ludwig, München, "Heldenhain", opsamlingsgrav med stensætning, 1915. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

I Tyskland er der en rig tradition for at bruge træer som monumenter. Richard Berndl i München leverede flere forslag med krigsmindesmærker på gamle, markante træer. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

da han i 1911 udgav sin betydningsfulde artikelsamling *Bygmesterskolen*. Hans råd er at have tre billeder for øje: den gamle landsbykirke, den gamle herregård og en bondegård. Men vi skal følge maleren i landskabet og finde endnu en bygning, den ærværdigste og skønneste: stendyssen, kæmpegraven. Her har vi natur og kunst i enhed. "Hæng et Billede af den op over der tre andre".¹⁵ Og det gør han selv med et billede, der tilsyneladende er af Lundbye. Fra denne urform går linjen til Peter Jessen i Berlin.

Fra den engelsk inspirerede medgrundlægger af Deutscher Werkbund Paul Schulze-Naumburg (1869-1949) udgik en stærk inspiration, hvis ni bind *Kulturarbeiten* blev nøje studeret.¹⁶ Her fremholdtes inspirationen i det gamle, det traditionelle, der havde afsat sikre formmæssige spor og idealer, som med industrikulturen var stærkt truet. Schulze-Naumburg benyttede fotografiet i sine markante modsætninger mellem eksempel og modeksempel. Det var nøjagtig samme strategi, både Foreningen Bedre Byggeskik og Foreningen for Naturfredning i Danmark benyttede. I omtalen af kirker og kirkegårde fremhæver Schulze-Naumburg det monumentale, solitære træ i landskabet,¹⁷ men kan også under krigen i 1917 i bind IX ønske, at 'tysk kultur' snarest renser Waterloo-monumentet i Belgien for den skæmmende bebyggelse.¹⁸ Det er et af arkitektens udtalte krigsmål.

Den danske arkitekt Carl Brummer var medgrundlægger af Landsforeningen Bedre Byggeskik i 1915 og blandt dem, der blev opfordret til at indtræde i Deutscher Werkbund som udenlandsk medlem.¹⁹ Han accepterede invitationen og deltog i 1914 i Werkbunds store udstilling i Köln, hvor han mødte de andre europæiske "tillidsmænd". Konferencen blev afholdt tre uger før krigens udbrud.

I 1917 fik Brummer en henvendelse om hjælp til, at Werkbund kunne holde en udstilling i København. Brummer henviste til Emil Hannover, Kunstindustrimuseets direktør, og det endte med, at Deutscher Werkbund fik stillet Den Frie Udstillings bygning til rådighed i sommeren 1918. Brummer beretter, hvordan han med Werkbunds ledende mænd og flere professorer fra München blev inviteret til souper i det tyske gesandtskab. Gesandt grev Brockdorff-Rantzau, der havde rekrutteret Karl Larsen for den tyske propaganda, var vært for de danske embedsfolk og kunstnere, herunder den tysk-kritiske Brummer. Da ingen danske talte, improviserede Brummer en tale, der anerkendte det store arbejde Deutscher Werkbund havde

gjort – og udtrykte håbet om, at samarbejdet med det kunne tages op efter krigen. Herfor modtog han stor tak fra gesandten.

Hvad Brummer ikke erindrer, er, at han sammen med Karl Larsen i 1918 udgav bogen *Tyskernes Kamp mod den slette Smag. "Der deutsche Werkbund" og dets Arbejde*. Den blev udgivet af Fonden af 1916, der havde som mål at udbrede kendskabet til dansk kultur i Tyskland og vice versa. Bogen er illustreret af store sort-hvidefotos, de tre sidste viser soldatergrave fra den af Peter Jessen redigerede bog for den tyske hærforvaltning.

Tyskerne tabte som bekendt krigen, og i efterkrigstidens revanchisme blev forvaltningen af krigsgravene glemt. Mange af de tyske anlæg ødelagdes, da fronten begyndte at vige i 1918, og de kom til at befinde sig i kampzonen. De sejrende parter var ikke generøse. Tyskland var forarmet, og varetagelsen af gravenes pleje blev overladt til foreningen Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge.

I 1921 rejste den danske præst Andreas Fibiger til Vestfrontens

Tysk krigskirkegård i feltet ved Orany i Frankrig skabt under rådgivning af Staatliche Beratungsstelle für Kriegerehrung, Berlin. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

slagmarker og gav et rystende indtryk af det arbejde, der pågik for at rydde op i krigens bjerge af lig. Man skabte nu monumentale massebegravelsespladser. Han beskriver besøget på soldaterkirkegården ved Fort Hoboken nær Antwerpen i Belgien. "hvor de tyske Grave allerede dækkedes af Græstæppets Grønsvær, uden en eneste Blomst. Det er de besøgende forbudt at betræde den Afdeling af Kirkegaarden, den er viet til Glemsel og Forfald, medens de allierede Nationers Krigergrave er smykket med Blomster, Kors og i mange Tilfælde Portrætter af den afdøde".²⁰ Mærkeligt opfyldtes Henri Lavedans truende forudsigelser i debatten, men omvendt synes den i Tyskland under krigen udviklede landskabsæstetik netop at markere sig i periodens store slag om smag.

Litteratur

Bach-Nielsen, Carsten, "Kirken, krigen og kulturen. Stemninger og standpunkter under Første Verdenskrig", *Historie* 1994, 2, 273-293.

Brummer, Carl og Karl Larsen, *Tyskernes Kamp mod den slette Smag, Det deutsche Werkbund og dets Arbejde*, København 1918.

Brummer, Carl, *Mennesker, Huse – og Hunde*, København 1949.

Düring Jørgensen, Jesper, *Den smilende kamæleon. Karl Larsen (1860-1931) Digter, journalist, militarist*, København 2013.

Fibiger, A., *I øvrigt. Fortællinger og Oplevelser*, København 1929.

Grieg, Nordahl, *De unge døde*, 1932, da. udg. København 1963.

Holler, Wolfgang, Gudrun Pürsche & Gerda Wendermann (red.), *Krieg der Geister. Weimar als Symbolort deutscher Kultur vor und nach 1914*, Dresden 2014.

Holsøe, Poul, "Byggesættet paa Landet" (kap 4, "Bestræbelser for at bringe meres Skønhed og Sundhed ind i Dagliglivet"), *Frem's Aarbog over ny Viden og ny Virken*, 1908-1909, 175-187.

Jensen Klint, P.V., *Bygmesterskolen*, København 1911.

Kriegergräber im Felde und daheim. Herausgegeben im Einvernehmen mit der Heeresverwaltung, München 1917.

Lindhardt, P.G., *Morten Pontoppidan II. 1894-1931*, Aarhus 1953.

Mosse, George L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford 1990.

Müller, Sebastian, *Kunst und Industrie. Ideologie und Organisation des Funktionalismus in der Architektur*, München 1974.

Orłowicz, Mieczysław, *Illustrierter Führer durch Przemysł und Umgebung*, Lemberg 1917.

Pontoppidan, Morten, "Tyskland som krigsførende Verdensmagt", *Gads Danske Magasin* 1914, 733-746.

Pontoppidan, Morten, *Anno 13. Tysklands Rejsning mod Napoleon for 100 Aar siden*, København 1913.

Schulze-Naumburg, Paul, *Kulturarbeiten*, 1-9, Herausgegeben vom Kunstwart, München 1901-1917.

Struckmann, Erick, "Naturfredning", *Nær og Fjern*, red. Jørgen Ranke og Kristian Bure, 1924, 2. Halvår, s. 362-378.

Teglbjærg, Rikard (udg.), *Kampen ud over Graven. Ordveksling og Kommentar*, København 1918.

Noter

- 1 Jesper Düring Jørgensen, 369-425
- 2 Rikard Teglbjærg, 1918, 18.
- 3 Rikard Teglbjærg, 1918, 19.
- 4 Rikard Teglbjærg, 1918, 27
- 5 Carsten Bach-Nielsen, 1994.
- 6 P.G. Lindhardt, 330
- 7 Rikard Teglbjærg, 1918, 69.
- 8 Rikard Teglbjærg, 1918, 79-83.
- 9 Georg L. Mosse, 42-50
- 10 Mieczysław Orłowicz, 1917. 88-110
- 11 Ifølge traditionen var det her, at Poppo døbte Harald Blåtand.
- 12 *Kriegergräber*, 1917, 7.
- 13 *Kriegergräber*, 1917, 10
- 14 *Kriegergräber*, 1917, 51.
- 15 P.V. Jensen Klint, 1911, 39.
- 16 Han blev sidenhen renlivet nazist og kendt som den, der nedlagde Bauhaus i Dessau.
- 17 Poul Schulze-Naumburg, VII, 227-266
- 18 Poul Schulze-Naumburg, IX. 305
- 19 Carl Brummer, 1949, 120-124
- 20 A. Fibiger, 1929, 158

Anmeldelse:

Vejledning om kirkegårdsvedtægter

Kirkeministeriet juni 2018

Af Jens Dejgaard Jensen

Kirkegårdsleder, Silkeborg Kirkegårde & Krematorium

Vi, som forvalter kirkegårde, har ventet med spænding på den nye standardvedtægt og tilhørende vejledning fra Kirkeministeriet.

Hvis vi sammenholder den nye vedtægt med kritikken fra Foreningen for Kirkegårdskultur,¹ så er der oplagte forbedringer.

Først og fremmest er vedtægtens indhold blevet systematiseret i følgende afsnit:

- A: Gravstedernes indhegning
- B: Bestemmelser vedrørende de enkelte afdelinger
- C: Fredningstider
- D: Erhvervelse af gravsted
- E: Fornyelse af gravsted
- F: Gravstedernes vedligeholdelse
- G: Kirkegårdens bestyrelsesforhold
- H: Gravsteder
- J: Takster
- K: Ordensbestemmelser

Et af kritikpunkterne fra Foreningen for Kirkegårdskultur var, at den hidtidige standardvedtægts udgangspunkt var kirkegårde med kun én type gravsteder. Nutidens vilkår med flere forskellige afdelinger/gravstedstyper bliver meget lettere at indpasse i den nye vedtægts systematik.

Vejledningen er i det store hele affattet på et forståeligt dansk, og den kommer godt omkring mange af de forhold, som en kirkegårdsbestyrelse/menighedsråd skal forholde sig til. Et udkast til en ny vedtægt er med som bilag, og her er noter med henvisning til de relevante bestemmelser i lovgivningen.

Menighedsrådene har stor indflydelse på kirkegårdsvedtægten

Vejledningen gør det klart, at der skal være en kirkegårdsvedtægt ved enhver kirkegård, og at dele af indholdet er lovbundet. Men den gør det også klart, at menighedsrådet herudover kan/skal uddybe bestemmelserne: "Kirkegårdsvedtægten skal udfylde og supplere de grundlæggende bestemmelser, som findes i lovgivningen. Lovgivningens overordnede rammer kan i vedtægten udfyldes med mere detaljerede forskrifter, der ofte vil være afhængige af lokale forhold og ønsker" (afsnit 5) og "I ordensbestemmelserne kan der opstilles regler for, hvad der må være på gravstederne" (afsnit 5.2).

Og det er her, det bliver spændende at være menighedsrådsmedlem, her har rådet kompetence til at lave regler og bestemmelser for kirkegården. Det er også her Foreningen for Kirkegårdskultur bemærker, at de nævnte "lokale forhold og ønsker" skal være i overensstemmelse med, hvad brugerne af kirkegården ønsker – hvis kirkegården skal bestå som fællesskaber for alle, er det vigtigt, at kirkegårdsvedtægten opleves som imødekommende over for fællesskabet i stedet for at være et regeltyranni.

Foreningen for Kirkegårdskultur anbefaler, at menighedsrådet formulerer mål og værdier for kirkegården, og at de lader mål og værdier være rettesnor for uddybende bestemmelser i vedtægten – dette er omtalt indgående i foreningens udgivelse *Gravskrift eller . . . ?*

Mangelfulde takstbestemmelser

Også i den nye standardvedtægt lægges der op til, at taksterne fremgår af et takstblad. Hvis man ved et takstblad forstår en prisliste, så er det desværre alt, hvad man i dag kan finde alt for mange steder.

Når man som kirkegårdsforvaltning udsteder et tilbud på f.eks. udvidet pleje og vedligeholdelse samt grandækning gældende 25 år frem, beløbet er måske over 40.000 kr., så bør der være en beskrivelse af, hvad brugeren får for pengene. Det kan beskrives i takstbladet, der kan henvises til plejeplanen, det kan beskrives i vedtægten. Det er nødvendigt at definere indhold og omfang for alle ydelser.

Takster for erhvervelse, særligt når ikke-medlemmer erhverver et gravsted eller begravnes i et eksisterende gravsted, kan fortolkes forskelligt. *Jens Dejgaard Jensen*² påtalte store forskelle i fortolkningen af betaling for erhvervelse af gravsteder. Om forskelsbehandlingen af borgerne er mindsket i de mellemliggende år vides ikke – men det er nyttigt i kirkegårdsvedtægten at beskrive, hvordan det skal gøres, og det bør være en del af enhver vedtægt (eller takstblad).

Hvad takstbestemmelser angår, finder denne artikels anmelder, at vejledningen og standardvedtægten lader stå til. Det er naturligvis menighedsrådet, som skal svare på, hvad en borger får for sin betaling. Vejledningen forklarer reglerne om takstberegning, men borgeren har brug for at vide, hvad og hvor meget han får for sin betaling til sit gravsted - det er i hverdagen et vigtigt punkt i samspillet mellem borger og kirkegård. Muligvis vedrører kirkegårdslovgivningen slet ikke dette forhold? Men det er et forhold, som enhver kirkegårdsforvaltning er nødt til at forholde sig til.

Litteratur

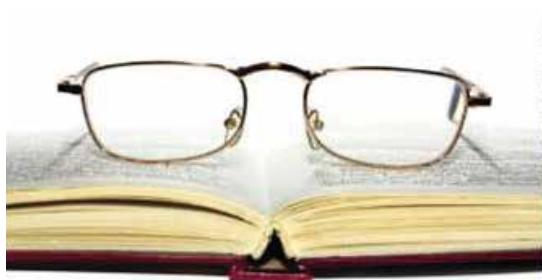
Vejledning om kirkegårdsvedtægter. Kirkeministeriet (2018).
Vejledningen findes på hjemmesiden
<https://www.altomkirkegaarde.dk>.

Foreningen for Kirkegårdskultur, *Gravskrift eller . . . ?* Jelling 2017. Særligt kapitlet "Kirkegårdens vedtægt – tyranni eller til fælles bedste" er relevant i denne sammenhæng.

Jensen, Jens Dejgaard, "Store prisforskelle, når ikke-medlemmer begravnes". *Kirkegården*, nr. 6, december 2012, 12-13.

Noter

- 1 Foreningen for Kirkegårdskultur 2017.
- 2 *Jens Dejgaard Jensen* 2012, 12-13.

**Vejledning
om
kirkegårdsvedtægter**

 Kirkeministeriet
Juni 2018

Kirkeministeriets nyligt udgivne vejledning om kirkegårdsvedtægter.

Frivillige kirkegårdsrundvisere

Af Klaus Bertelsen

Kirkegårdsrundviser Århus, cand.mag. Århus

Doris Frieds gravsten på Aarhus Vestre Kirkegård.

Doris Fried

* 16.2.1943 + 8.3.1945

Dette er den kortfattede inskription på en gravsten over en to-årig tysk flygtningepige, som i foråret 1945 blev stedt til hvile på Aarhus Vestre Kirkegård sammen med i alt 619 tyske flygtninge.

Under en rundvisning 72 år senere fik en frivillig rundviser og deltagerne øje på en rød rose på gravstenen. Rosen lå ikke på gravstenen dagen i forvejen, hvor rundviseren havde genopfrisket ruten og de enkelte mini-foredrag ved en række udvalgte gravminder for besættelsestidens ofre.

Hvem havde lagt rosen på Doris Frieds gravsten så mange år efter hendes død?

Det mest sandsynlige svar på det nærliggende spørgsmål kom som afslutning på 1½ times rundvisning.

En enkelt rose talte sit eget tavse sprog.

Fortsættelse følger.

Begravelse af tyske flygtninge på Aarhus Nordre Kirkegård, 1954. Copyright: Aarhus kommunes kirkegårde.

I disse år bliver både Folkekirken og mange kommuner opmærksomme på at formalisere og institutionalisere det frivillige arbejde inden for en lang række forskelligartede områder i menighedsarbejdet og i den kommunale forvaltning.

Samskabelse er et andet ord for denne tilgang, hvor et korps af frivillige i samarbejde med menigheden eller kommunen involveres i både designfasen og implementeringsfasen. Den bagvedliggende ambition er, at når kirkegårdens besøgende og borgerne skal modtage en given service, bliver løsningen endnu bedre, når frivillige er involveret. Samskabelse er kendetegnet ved at være umiddelbart mere krævende end blot samarbejde. Samskabelse indebærer, at potentielle samarbejdspartnerere uden for arbejdspladsen skal både høres og inddrages og være med til at skabe den færdige løsning.

Denne artikel giver en enkel opskrift på, hvordan samskabelse lykkes, og hvad man som formand for kirkegårdsudvalget eller ansat i den kommunale parkforvaltning kan gøre for at rekruttere frivillige kirkegårdsrundvisere.

Aarhus Kommunes Teknik og Miljø tog i 2016 initiativ til en række fyraftensmøder i et af kapellerne. Formålet med disse møder var bl.a. at præsentere borgere, pårørende og bedemænd for arbejdet med etablering af et nyt afsnit for en skovkirkegård.

Aarhus Kommune har gennem de seneste fire år fremelsket indtil videre to frivillige kirkegårdsrundvisere. Denne case fra virkelighedens verden viser, hvordan det gennem syv trin kan gøres.

1. En bred invitation fra menighedsrådet/kommunen.
2. Formålet med mødet skal være tydeligt for alle deltagere. Fra den allerførste begyndelse skal det være klart for deltagerne, hvad formålet er.
3. Afstemme forventninger. Det skal være meget klart, hvad alle parter forventer at få ud af mødet, og hvordan det videre samarbejde så vidt muligt skal udvikle sig.
4. Praktisk facilitering. Hvilke faciliteter stiller menighedsrådet/kommunen til rådighed for de frivillige? Annonce-ring, tilmelding, pr og lignende.
5. Løbende inddragelse. Det er væsentligt som frivillig at blive løbende orienteret om f.eks. en udlicitering af kirkegårdens drift, besøg af provstiudvalget, arkitektkonkurrence osv.

6. Opsamling. Som frivillig har man minimum én gang om året behov for at blive indkaldt til et møde med formanden for menighedsrådet eller en medarbejder i kommunen for at gøre status på, om man skal fortsætte samarbejdet, om der er behov for justeringer osv.
7. En god historie. Alle kirkegårde indeholder mindst et par gode historier om bedrag, sex, pludselig død og tragiske katastrofer, som kan få enhver til at standse op og reflektere over livets skrøbelighed og muligvis de fejltrin, man selv måtte have begået gennem livet eller have været vidne til.

Frivillig kirkegårdsrundviser på Aarhus Nordre Kirkegård. Foto: Klaus Bertelsen

Som kirkegårdsleder ved en landsbykirke eller afdelingsleder i en kommunal parkforvaltning peger *Væksthus for ledelse* på syv områder / temaer, man som leder skal give plads til.

Som en forudsætning, for at denne samskabelse kan lykkes, må man som leder skabe rum for initiativer, man ikke umiddelbart selv havde forestillet sig.

De syv temaer ser således ud i praksis iflg. Niels Grønager Madsen, *Væksthus for Ledelse*: (samarbejdsorganisation mellem KL, Danske Regioner og Forhandingsfællesskabet).

1. Invitér nye samarbejdspartnere på banen.

Naturligvis skal du som ansat til hver en tid på den ene side have det overordnede overblik og skabe sammenhængende løsninger på kort og langt sigt.

På den anden side kan du få foræret nye løsningsforslag, som nok er det allerstærkeste ved samskabelse: Nye muligheder og løsninger. Hvis en del af kommunens overordnede strategi på kirkegårdene er at gøre dem mere publi-

kumsvenlige, kunne det for at tiltrække yngre generationer være nærliggende at invitere de lokale beboerforeninger, biologer og køkkenhaveinteresserede borgere ind til en nytænkning af kirkegårdens arealer, som i forvejen er ved at springe i skov. Med den nye nordiske madbølge og lokale biotoper for bier osv. er der mange uprøvede muligheder for at give liv til kirkegården.

2. Understøt kirkegårdens kultur.

Som kirkegårdsleder eller afdelingsleder kan du medvirke til at udvikle en ånd og understøttende tradition for at give grobund for nye aktiviteter på kirkegården. Du vil fortsat være garant for, at den særlige pietet og sårbarhed på kirkegården bliver håndhævet. Kun på dén måde kan pårørende og andre besøgende være sikre på, at de fortsat træder ind i det ganske særlige, uforstyrrede rum, som kirkegården tilbyder sit publikum. Ja, man fristes næsten til at gentage teksten på det gamle skilt: Kirkegården står under publikums beskyttelse.

3. Tag en kontrolleret risiko.

Som ansvarlig for kirkegårdens daglige drift kan du spørge dig selv: Hvad er det værste, som kunne ske?

Ja, vi overvejer at etablere et bihotel i et fjerntliggende hjørne af kirkegården. Kan publikum blive stukket? Ja, den risiko er altid tilstede, men vi opstiller ikke regulære bista-der. Dermed er sandsynligheden for at blive overfaldet af en bisværm nærmest fraværende.

En gruppe af borgere ønsker at læse digte op på kirkegården. Ja, OK til digte med relevans for kirkegården, men ikke heavy metal-digte med satanistisk indhold ledsaget af harsh noise-musik. Ja til oplæsning om morgenen og først på formiddagen, hvor kirkelige handlinger er meget fåtallige. Mulighederne er nærmest uendelige i lyset af forvandlingen fra de dodes have til park og sammenhængende grønne plæner med solbadende besøgende og udøvere af Tai Chi eller danskeren I.P. Müllers gymnastik-system fra 1900-tallets begyndelse.

4. Del lidt ud af dig selv.

Du må gerne gå forrest og fortælle kolleger, medarbejdere og frivillige om de initiativer, du har medvirket til, og du må også forsøge at skabe løbende plads til de muligheder, du ønsker afprøvet på sigt. Giv tid til at lade de frivilliges virke-trang slå rod og vær med til løbende at understøtte deres ildhu.

Kister med tyske flygtninge i Vestre Kirkegårds Kapel, 1945. Copyright: Aarhus Kommunes Kirkegårde.

5. Hav tillid.

Hav tillid til, at når du har beskrevet banens størrelse og de spilleregler, som kendetegner netop en kirkegård, ja, så vil de frivillige som enhver anden plante vokse og gro, og der skal være plads til et enkelt vildskud, som du i dialog med de frivillige får klippet væk i tide.

6. Ledelse og kollegaer skal være med på den.

Værdifuld samskabelse kræver klar og tilbagevendende opbakning hele vejen rundt.

7. Vis mod, men gå forsigtigt til værks.

Det er ofte ukendt land, du bevæger dig ind i, men erfaringen er, at det er rejsen værd. Du vil opdage nye muligheder og få øje på hårrejsende historier på kirkegårdene, som ligger lige foran dine og publikums fødder. En passende portion mod kombineret med en smule generøsitet overfor de frivillige vil i langt de fleste tilfælde have en afsmittende effekt. Gode historier avler gode historier.

Doris Frieds gravsten indgår i den store fortælling om Europas historie under og umiddelbart efter afslutningen af Anden Verdenskrig. Millioner af østpøssiske indbyggere i det nazificerede Østeuropa flygtede fra januar 1945 fra den fremrykkende sovjetrussiske Røde Hær. Omtrent 240.000 af disse tyskere ankom til Danmark i løbet af februar-marts-april-maj måned; udmattede og udhungrede, børn og gamle. Mange af dem var allerede alvorligt syge ved ankomsten til Danmark, og dødeligheden var i de første måneder ganske høj. Dette trods en grundlæggende humanitær indsats fra de overrumpede danske myndigheders side og etableringen af velfungerende flygtningebaracker og nødindkvarteringer, primært i Jylland, på forbløffende kort tid. Toårige Doris Fried døde sandsynligvis af en infektionssygdom.

Afdeling med Tyske flygtningebegravelse på Vestre Kirkegård 1945. Copyright: Aarhus kommunes Kirkegårde.

Mange steder i Danmark har lokalhistoriske undersøgelser og årbøger blotlagt de særlige omstændigheder for udvalgte skæbner i den tyske flygtningestrøm. Således også i Aarhus og omegn. En gennemgang af navnene på døde tyske flygtninge sammenstillet med de personhistorier, som grundige lokalhistorikere har fremdraget, gav bonus.

Det viste sig, at Doris Frieds mor var gravid ved ankomsten til Danmark. Hun blev fra Aarhus overført til Hammel Sygehus, og her bragte hun en søn til verden. Da den stedlige læge spurgte, om hun havde overvejet et navn til drengen, svarede moderen straks: "*Christian! Efter jeres konge.*"

Christian Frieds mor døde i Tyskland i 1990'erne. Christian Fried etablerede sig som en voksen mand med selvstændig virksomhed i Nordtyskland.

Det er nærliggende at antage, at han i en alder af 72 år har været i Aarhus for at lægge en rose på gravstenen for den storesøster, han aldrig mødte. Personalet på kirkegården kunne bagefter bakke den sandsynlige forklaring op.

Dermed sluttede en rundvisning i respektfuld tavshed for et af de utallige ofre fra Anden Verdenskrig og for en af hendes pårørende.

Når man kombinerer den enkelte afdøde med makrohistoriske indfaldsvinkler, får man indimellem præsenteret en svimlende indsigt som ingen andre steder. På en kirkegård.

Tyske flygtningegrave på Vestre Kirkegård i dag.
Foto: Klaus Bertelsen

Litteratur og kilder

Arkivstudier, Besættelsesmuseet, Aarhus, 2016-2017.

Gammelgaard, Arne, *Mennesker i malmstrøm. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*, Herning 1981.

Havrehed, Henrik, *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*, Odense Universitetsforlag 1987.

Knudsen, Inger Bjørn, *Bag pigtråd. Rom flygtningelejr 1945-48*, Lemvig Museum 2015.

www.lederweb.dk/strategi/organisationsudvikling/artikel/159871.

Samtaler med driftsansvarlig Allan Rask, fuldmægtig Erik Bach og gartner Morten Aabye, mail-korrespondence med projektleder Mikkel Eskesen Christensen, Teknik og Miljø, Aarhus Kommune, 2015-2018.

Politik for udvikling af København Kommunes fem kirkegårde frem mod 2065

Af Stine Helweg

Kirkegårdsvejleder ved Københavns Kirkegårde

I november 2015 satte Københavns Kommunes teknik- og miljøudvalg retningen for de næste fem årtiers bearbejdning af de arealer, som byens fem kirkegårde lægger beslag på. Med vedtagelsen af *Politik for udvikling af Københavns Kommunes fem kirkegårde frem mod 2065* [herefter benævnt *Politikken*] fik vi i hovedstaden for første gang en samlet, politisk vision for, hvad byens kirkegårde er og skal være nu og i fremtiden. Dermed fik man i forvaltningen også et solidt grundlag for, på hver enkelt af de fem kirkegårde, at udarbejde nogle udviklingsplaner, hvor politikens principper kan udmøntes i konkrete tiltag.

Politikken blev skabt i et samarbejde mellem en kirkegårdsfaglig projektgruppe i Teknik-og Miljøforvaltningen og så konsulenthuset Is It a Bird, hvis ekspertise det er at lave antropologisk funderede analyser af brugeres adfærd, oplevelser og behov. En styregruppe af ledere med ansvar for kirkegårdsområdet satte rammerne for arbejdet og indstillede resultatet til politisk godkendelse.

Resultatet blev et dokument på 35 sider opdelt i fem hovedafsnit:

- en indledende redegørelse for, hvad *Politikkens* hovedformål er, og hvorfor der er behov for den;
- en overordnet beskrivelse af de værdier og udfordringer, der præger de københavnske kirkegårde;
- en identifikation af fem såkaldte spændingsfelter afledt af brugeranalysen. Spændingsfelterne identificerer i modsætningspar en række paradoksale karakteristika ved kirkegårdene, som alle skal tilgodeses, hvis hele den brogede brugergruppe, der benytter de københavnske kirkegårde, også fremover skal føle sig velkommen;

- den overordnede politik for de fem kirkegårde opsummeret i fire såkaldte strategiske retninger;
- en politik for hver enkelt kirkegård, hvor balancen mellem de fem spændingsfelter og mellem de fire strategiske retninger justeres i lyset af hver kirkegårds særlige kvaliteter og udfordringer.

Politikkens baggrund og formål

Kirkegårdenes efterhånden betragtelige rigelighed af kombineret med hovedstadens lige så betragtelige befolkningstilvækst var sammen med behovet for nye gravstedsformer de vægtigste grunde til, at København skulle have en politik på kirkegårdsområdet. Begravelsesmønstret har igennem mange år ændret sig, så store arealer på kirkegårdene i dag er uden eller næsten uden aktive gravsteder. Det, kombineret med et stadigt større pres på byens rum som følge af befolkningstilvæksten i hovedstaden, har gjort det nødvendigt at

genoverveje og nyformulere, hvor vi skal hen med Københavns 130 ha kirkegårdsjord.

Politikken skal sikre, at kirkegårdene fremover både kan imødekomme befolkningens ønsker til alsidige gravstedsformer, eksempelvis mere pladskrævende begravelsesformer som skovkirkegårde kan blive en mere aktiv del af københavnernes rekreative liv. Begge formål skal realiseres i respekt for kulturhistoriske værdier og landskabelige særpræg samt kirkegårdenes primære funktion som begravelsesplads og sted for sorgbearbejdelse. Ligeledes skal kirkegårdenes udvikling ske under hensyn til, at kirkegårdene har betalende gravsteds kunder, som forventer en kontinuitet i kirkegårdens æstetik, funktion og drift over en lang periode.

De fem spændingsfelter

Politikkens fem spændingsfelter er som sagt afledt af en antropologisk brugerundersøgelse af, hvordan københavnere oplever deres kirkegårde. Spændingsfelterne er centrale omdrejningspunkter og skal ses som en prisme, igennem hvilken alt udviklingsarbejde på de københavnske kirkegårde vurderes. Spændingsfelterne, der altså fastslår de væsentlige karakteristika ved kirkegårdene i en brugeroptik, lyder som følger:

Kollektiv ressource ↔ Personligt rum

Kirkegårdene er for mange københavnere en kæmpe rekreativ og kulturhistorisk vigtig ressource – men den er også dét sted, hvor man på 3 m² ærer sin afdøde mors minde. Kirkegården skal være rar at komme på for både de rekreative brugere og for gravstedsejerne – selv om de to brugergrupper har forskellige adfærdsmønstre og behov og ønsker. Det skal dog understreges, at det i *Politikken* slås fast, at "kirkegårdens vigtigste funktion og værdi er, at den er begravelsesplads".

Hyldest til livet ↔ Rum til sorg

Død og sorg og savn er og skal være synligt på kirkegårdene, men at livet også udfolder sig her opleves livsbekræftende, også for pårørende. Det står i *Politikken*, at "Kirkegården er et unikt rum, fordi det er et af de få steder i samfundet, hvor sorgen er legitim og i fokus. Samtidig har mange lyst til at være på en kirkegård, hvor der også er plads til liv og glæde. Spændingsfeltet rummer dét dilemma, at mens livsglæden kan lette sorgen og gøre kirkegårdsoplevelsen mindre tung, så er det vigtigt, at den aldrig kommer i vejen for retten og

pladsen til at sørge". *Politikken* beskæftiger sig ikke med, hvordan man rent faktisk skelner mellem de på kirkegården hhv. velkomne og ikke-velkomne udtryk for livsglæde – denne konkrete vurdering må således forvaltningen tage sig af efter bedste evne.

Plads til alle ↔ Ikke plads til al adfærd

Dette spændingsfelt understreger, at på kirkegården er alle velkomne både i levende og død skikkelse, men at de døde og deres pårørende og altså kort sagt stedets særlige karakter skal respekteres, og derfor skal den rekreation, der foregår på kirkegårdene, være afdæmpet og rolig.

Hjemmevant ↔ Fremmedgjort

Spændingsfeltet peger på, at kirkegården er et sted, som for nogle er velkendt og trygt, men for andre skræmmende og svært at indtage – måske pga. en mur, måske pga. frygt for at overtræde nogle spilleregler, man har svært ved at afkode. Det er et spændingsfelt, der understreger, at nogle borgere har behov for hjælp til at få kirkegården afmystificeret for at få glæde af de rekreative muligheder.

Tidløst sted ↔ Sted i udvikling

Dette paradoks handler om, at kirkegårdene naturligvis skal udvikles i harmoni med det omgivende samfund, men at der - fordi vi har at gøre med et sted, hvor døden som menneskeligt grundvilkår er i centrum - også er et særligt behov for kontinuitet og stabilitet. Derfor skal forandringer introduceres i et roligt tempo og med stor historisk bevidsthed.

De strategiske retninger

På baggrund er spændingsfelterne er der i *Politikken* udestileret fire overordnede, strategiske retninger, som udviklingen af alle kommunens fem kirkegårde skal underordne sig.

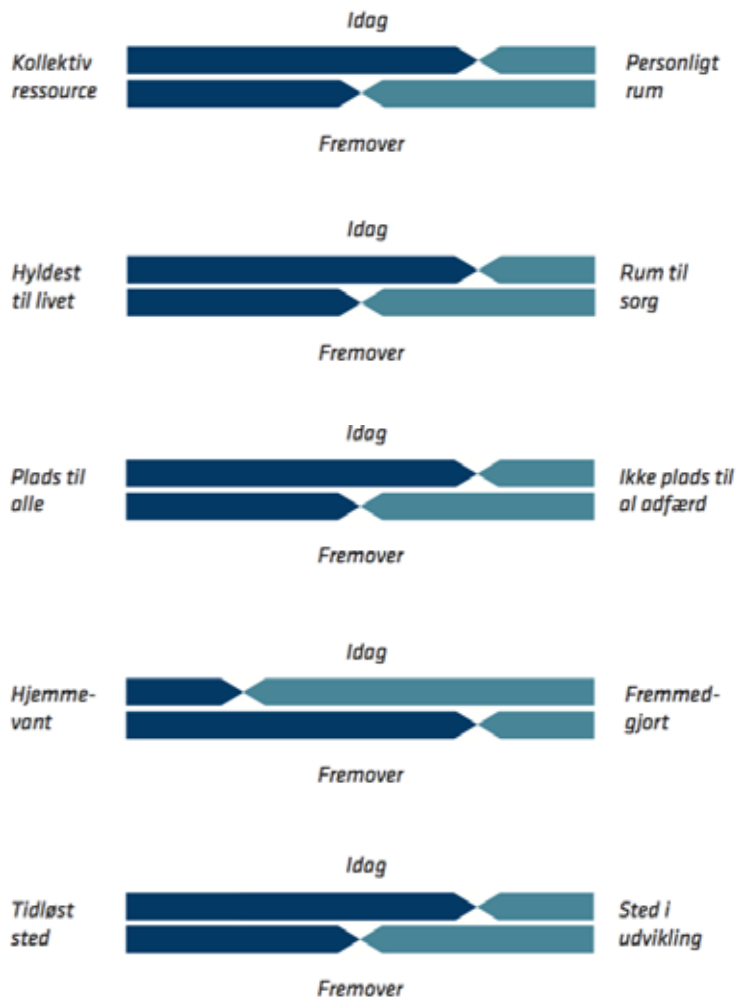
- **Kirkegården er begravelsesplads** – dette skal respekteres og understøttes, uagtet at aktive grave fylder mindre end tidligere;
- **Kirkegården rummer mangfoldighed og har plads til alle** – byens diversitet skal afspejles både i begravelsesmæssig og rekreativ henseende;
- **Kirkegårdene tilbyder fred og ro og er en oase i byen** – hvor mange andre byrum er gode rammer om de støjende aktiviteter, som en storby også skal kunne rumme, er kir-

kegården altid et tilbud om det modsatte;

- **Kirkegårdene opfordrer til fordybelse og refleksion** – de kan dét unikke at udfordre os eksistentielt, og det skal de også kunne om 50 år.

De individuelle politikker for hver af kommunens fem kirkegårde

I sidste del af *Politikken* fastlægges de individuelle politikker for hver af kommunens fem kirkegårde. Med udgangspunkt i den enkelte kirkegårds særlige identitet, historie, kontekst

De fem spændingsfelter i dag og fremover, som det er illustreret for Bispebjerg Kirkegård.

og udfordringer opstilles der nogle målsætninger, som det netop her vil være vigtigt at indfri i udviklingsarbejdet. Desuden fastlægges den aktuelle og den i fremtiden ønskværdige balance mellem de fem spændingsfelters to poler. Fx vurderes Assistens Kirkegårds i dag at fungere som kollektiv ressource i langt højere grad end som personligt rum – og det fastslås, at det er ønskværdigt, at det personlige rum på denne kirkegård får bedre betingelser for at udfolde sig fremover. På Brønshøj Kirkegård, derimod, er forholdene i dag stik modsatte, hvorfor ambitionen her er at understøtte og åbne omgivelsernes øjne for kirkegårdens kvaliteter som kollektiv ressource.

Interesserede kan hente et eksemplar af politikken her:

https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_pub2/

[index.asp?mode=detalje&id=1454&mode=detalje&id=1454](https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_pub2/index.asp?mode=detalje&id=1454&mode=detalje&id=1454)

Udviklingsplaner for de københavnske kirkegårde

Af Jane Schul

Senior landskabsarkitekt i Schul Landskabsarkitekter

Schul Landskabsarkitekter har gennem de sidste 3-4 år har samarbejdet med Københavns Kommune om at skabe udviklingsplaner for byens fem kirkegårde, senest Assistens Kirkegård. Nedenstående er et destillat af nogle af de tanker, tegnestuen i den anledning har gjort sig.

Det ligger dybt i vores kultur at tage os af vores døde på sømmelig og værdig vis. Skikkene har varieret stærkt, men man har til alle tider har følt sig forpligtet over for dem, som har forladt os. Fra den tidlige stenalders lille dreng på sva-nevingen i Vedbæk over bronzealderens gravhøje og til den kristne tids kistegrave og mausoleer – alle begravelsesmåder, der kendetegner menneskers levevis og tanker i en bestemt kultur. Også nutidens samfund afspejles i typen af gravsteder, der efterspørges, og som i høj grad viser den ændrede brug af kirkegården generelt. En brug der har betydet, at i særdeleshed bykirkegårdene i disse år skifter udseende; ganske drastisk endda. Vi ønsker os 15 minutters berømmelse, men ikke det evige liv, der ligger i et forpligtende familiegravsted. Højest måske en lille urnefirkant, der ikke behøver at opretholdes mere end 10 år. Eller den totale, anonyme forsvinding i naturen – i vandet eller skoven. Eller det så personligt prægede gravsted, at det af den årsag kan være svært at rumme rent æstetisk inden for den normale kirkegårds rammer.

Kirkegårde er i dag ikke bare begravelsesområder, men også indrammede dele af både byens og landets grønne struktur. Dermed er de også væsentlige elementer i vores kulturhistoriske miljøer. Mens kirkens og gravenes øst-vestlige orientering stadig tegner det overordnede mønster på vores landsbykirkegårde, har byernes kirkegårde ofte et andet og mere arkitektonisk præg. Her blev kirkegårdene omkring kirkerne

hurtigt for små og erstattet af såkaldte assistenskirkegårde i byernes udkanter, hvor der stadig var plads. Præget blev her mere tilrettelagt, med træerækker og sammenhængende kvarterer. I stedet for kirker fik assistenskirkegårdene kapeller, hvorfra de begravelsesmæssige handlinger kunne finde sted.

Fra det i slutningen af 1800tallet blev tilladt at kremere i stedet for at begrave, har denne metode vundet mere og mere indpas. Størsteparten af kirkegårdenes arealer er oprindeligt disponeret til traditionelle kistegravsteder, mens godt 80 % af alle begravelser i dag er urnenedsættelser. Den klassiske kistebegravelse efterspørges kun af små 20 % – med flere egentlige begravelser på landet og færre i byen.

I takt med at flere og flere kistegravsteder hjemfalder og nedlægges, mister områderne deres præg af traditionel kirkegård - med den tætte struktur af hækomkransede kistegravsteder. Da urnegravstederne fylder væsentligt mindre, har det som konsekvens, at kirkegårdene mange steder i dag har meget mere plads, end de aktive gravsteder optager. Af arbejdsmæssige årsager bliver flere og flere hjemfaldne gravsteder ryddede og hækkene og gravstenene fjernede, efterladende tilfældigt formede græsplæner med fragmenter af gravstedsbeplantning i form af løse træer og buske og spredte bevaringsværdige eller endnu ikke hjemfaldne gravsteder i græs.

Områder med mange hjemfaldne og nedlagte kistegravsteder taber præg af traditionel kirkegård – her fra Bispebjerg kirkegård. Foto: Jane Schul.

Den kirkelige lovgivning sigter godt nok mod at beskytte kirkegårdenes kulturmiljø, men har hverken megen indflydelse på udviklingen af nutidens livsstil, arbejdsmiljølovgivningen, den ændrede befolkningssammensætning eller væksten af de omgivende bysamfund. Aspekter, der er med til at påvirke vores brug af kirkegårde – og vores syn på dem. Den opståede uklarhed i udtrykket kan være svært for publikum at forholde sig til, hvad enten de er gravstedsbesøgende eller gæster i de grønne områder, som kirkegårde også udgør. Hvad må man? Spille bold? Sole sig topløs? Holde picnic? Der mangler et nyt, klart, grønt hierarki, der sikrer, at kvalitetene i kirkegårdens forskelligartede rum kommer tydeligt frem, og som styrker den besøgendes mulighed for at orientere sig i kirkegårdens vidtstrakte landskab.

Der er heldigvis ved at komme ny fokus på kirkegårdenes fremtidige udvikling. Derfor har der mange steder været øget bevidsthed fra kommuners, kirkers og menighedsrådenes side om behovet for at forholde sig til denne udvikling og ikke bare lade stå til. At tænke i egentlige planer for den fremtidige udvikling. Således også i København, hvor vores tegnestue har haft den store glæde at få mulighed for at udarbejde udviklingsplaner for de fem kirkegårde: Vestre, Bispebjerg, Sundby, Brønshøj og senest Assistens Kirkegård.

Alle fem københavnske udviklingsplaner er rammeplaner, der fastlægger hvilke pleje- og udviklingsinitiativer, det vil være hensigtsmæssigt at gennemføre for at opfylde planens vision. Planerne er udarbejdet på baggrund af kommunens overordnede "Politik for udvikling af Københavns Kommu-

Brønshøj kirkegård har bevaret meget af det overordnede, klassiske mønster, som vi kender fra vores landsbykirkegårde.
Foto: Jane Schul.

nes fem kirkegårde mod 2065"; der er beskrevet andetsteds i dette årsskrift.

Planerne har til formål at beskrive, hvordan de praktiske og etiske forhold, som denne politisk vedtagne strategi adresserer, kan udvikles i harmoni og derigennem medvirke til en overordnet retning og styring af kirkegårdens fremtidige udvikling. Udviklingsplanerne skal sikre, at de eksisterende rammer bevares, samtidig med at de samtænkes med vor tids behov på en måde, der tilgodeser kirkegårdens primære rolle som begravelsesplads.

Vor tids tanker om det harmoniske liv påvirkes også af vores øgede viden om de gavnlige effekter af nærheden til grønne områder og behovet for at skabe bedre forhold for den lokale biodiversitet. Derfor er det afgørende fortsat at sikre ressourcer til driften, skabe fokus på frodigheden og beskytte kirkegårdene mod at blive betragtet som potentielle byggegrunde.

Om dette har ligget i baghovedet på Danmarks Naturfredningsforening (i samarbejde med Landsforeningen for Landskabs- og Bygningskultur) vides ikke, men den 15. december 2010 rejstes en fredningssag for Assistens Kirkegård. Fredningsforslaget var igennem flere runder i Fredningsnævnet

Fine, bevaringsværdige gravsteder er med til at iscenesætte og hæve karakteren af det grønne ud over det almindelige parkniveau. Foto: Jane Schul.

og klageinstansen i Natur- og Miljøklagenævnet, men den 23. november 2016 godkendte Natur- og Miljøklagenævnet den endelige afgørelse vedrørende fredningen. En kendelse der ligger til grund for vores arbejde med den sidste i rækken af udviklingsplaner.

En del af forhistorien til fredningen var, at Københavns borgerrepræsentation i 1989 tiltrådte et dispositionsforslag, som muliggjorde, at en stor del af Assistens Kirkegård fremover kunne anvendes til park. Forslaget betød, at mange af kirkegårdens afdelinger blev lukkede for gravstedssalg, idet disse afdelinger var udpeget til i fremtiden at være nogle af dem, der skulle udvikles til park. Dette har medvirket til at understrege den "løsrevne" karakter, der opstår som resultat af tilfældige gravstedsnedlæggelser. Tilfældige, fordi de ikke

Løsrevne, bevaringsværdige gravsteder kunne måske være bedre tjent med at blive integrerede i et "levende" begravnelsesområde frem for at ligge som øer i græsset.
Foto: Jane Schul.

Det kan godt være at gravstederne som sådan er bevaringsværdige, men når der er så lidt helhed tilbage i et område, bør en anden iscenesættelse overvejes. Ellers giver det ikke megen mening. Foto: Jane Schul.

er resultatet af et bevidst valg, men kun udtryk for det tilfældige gravsteds tilfældige hjemfaldelsesdato – eller om det har kunnet udnævnes til at være bevaringsværdigt. Kriterier, der ikke har meget at gøre med en helhedsvurdering af områdets karakter og/eller dets æstetiske/kulturhistoriske værdi.

Heldigvis overtrumfer fredningen dispositionsforslaget og fastsætter, at anvendelse af kirkegården som park ikke skal forhindre, at kirkegården kan udvikles på en måde, som medvirker til at værne om dens rolle som begravelsesplads. Fredningen skal således bl.a.

'... sikre, at nuværende og fremtidig kirkegårdsdrift, der foregår i medfør af den til enhver tid offentligretlige regulering om kirkegårdsdrift, kan opretholdes uanfægtet af fredningen.'

Udviklingen af nye tiltag skal derfor respektere de aktive gravsteder og kirkegårdens besøgende, men ikke forhindre, at der fremover kan ske begravelser over hele kirkegården, hvis det kan ske i overensstemmelse med fredningens bestemmelser. Det er derfor muligt at udnytte mindre "tomme lommer" til nye begravelsesmuligheder af alle typer – afhængig af stedets karakter. Er det tæt tilgroet, er det måske skovprægede urnegravsteder, der vil kunne skabe en ny helhed. Er det større, åbne områder, kunne en naturpræget engkarakter måske danne basis for en afdeling for De ukendte. Huller imellem eksisterende, klassiske gravsteder kan udfyldes af tilsvarende klassiske urnegrave, suppleret med karaktergivende og årstidsvisende buske.

Løvfældende buske som her den rødgrenede kornel, *Cornus alba 'Sibirica'* giver farvespil og liv i forhold til det megen stedsegrønne.
Foto: Jane Schul.

Dette er blevet et meget væsentligt redskab for Tegnestuen i arbejdet med udviklingsplanerne som måden til at skabe bedre helheder og genoprette en struktur. Den struktur der skal til, for at brugerne får en klar fornemmelse af, at de befinder sig i et særligt byrum, som er væsensforskelligt fra almindelige byparker og andre rekreative områder. Dette gør sig ikke kun gældende for Assistens Kirkegård, men er i lige så høj grad gældende for øvrige bykirkegårde med hjemfaldsproblemer og lidt for meget og lidt for spredt plads. At tænke mere i æstetiske helheder end i organisatoriske.

Med til at styrke denne fornemmelse af at være "et særligt sted" er også ofte karakteren af vegetationen, som typisk er langt mere varieret end den gennemsnitlige bypark. Derfor skal udviklingen af kirkegården også bidrage til at fastholde det æstetiske udtryk, samtidig med at den skal sikre, at beplantningerne også kan udfylde de mange forskellige og mere 'praktiske' funktioner – markerende, æstetiske såvel som biologiske. Assistens Kirkegård rummer derudover en usædvanligt rig samling af forskelligartede træer, plantet over en længere årrække, og dertil en fin registrant med både art, sort, placering og årstal for plantningen for hovedparten af træernes vedkommende.

Assistens Kirkegård rummer en usædvanligt rig samling af træer, plantet over en længere årrække. Et fint eksempel med ikonisk karakter er denne bøg. Foto: Jane Schul.

En gennemgang af disse lister viser, at bestemte planteslægter i bestemte perioder har været i høj kurs: Der er fx 34 forskellige arter og sorter af løn, Acer – flere af dem kun repræsenterede med et enkelt eksemplar. Der er til gengæld kun registreret en enkelt pil, Salix (som ellers er en af de vigtigste værtsplanter for danske insekter), tre forskellige slags tjørn, Crataegus, ligesom der heller ikke ses nogen skovfyr, Pinus sylvestris, på listen. Et tydeligt tegn på, at forskellige gartnere og kirkegårdsledere igennem tiden har haft hver deres favoritter, som har præget plantebilledet i bestemte perioder.

Der er en meget stor koncentration af såkaldte eksoter, hvorimod det ses af listen, at der mangler flere hjemmehørende træer. I en beplantningspolitik vil der derfor være gode muligheder for at supplere med planter, der både vil kunne bidrage til kirkegården med biodiversitet, botanisk interesse og fin æstetik. Derudover er det en fordel, hvis træer til kirkegårdsbrug er lysåbne, så græs og/eller bunddække kan trives under dem – ligesom de giver gode opholdsmuligheder for de besøgende.

Buske er gode til at give sæsonvariation, kan anvendes som

fritvoksende hække og til indramning af nye, mindre gravområder og til udfyldning af huller i den nuværende struktur. Bunddækkende stauder kan anvendes til at definere planteflader både i sol og skygge. De kan være med til at definere nye former for gravsteder, sikre en arts- og sæsonvariation og give en forbedret biodiversitet gennem plantning af pollen- og nektarrige planter. De kan med fordel anvendes til etablering af plantesamfund, snarere end til egentlige staudebede.

Med udviklingsplanerne for de københavnske kirkegårde har vi forsøgt at give vores bedste bud på en samlet strategi, der balancerer disse mange hensyn og muligheder. Samtidig håber vi, at de skaber rammer og en hverdag for driften, som både giver rum til kreativitet men også anviser en rød tråd for kirkegårdens frodige, grønne udvikling, så både Assistens Kirkegård og de øvrige københavnske kirkegårde også de næste 50 år kan forblive oplevelsesrige differentierede oaser midt i storbyen.

Duetræet – her fra Assistens Kirkegård – er et af de træer, der er meget velegnet til kirkegårdsbrug med både en smuk og usædvanlig blomstring med store, flagrende hvide "blomster" og pælerødder, der muliggør gravning. Et ikke uvæsentligt træk, hvis det drejer sig om valg af træer til urnegravplæner.
Foto: Jane Schul.

Et lille causeri om usædvanlige kongelige begravelser

Af Karin Kryger

Mag.art., sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur

Da HKH Prins Henrik i efteråret 2017 meddelte, at han ikke ville begraves i det store monument, der var ved at blive rejst i Roskilde Domkirke i Sankt Birgittas Kapel over ham og Hendes Majestæt Dronningen, vakte det forståeligt nok en del furor.

Ved Hans Kongelige Højheds død den 13. februar 2018 fik spørgsmålet en fornyet aktualitet, da det nu åbenbarede, at prinsen ønskede at blive kremeret, og at der skulle foretages en askedeling. En del skulle spredes over danske farvande og den anden del bisættes i den private have på Fredensborg.

Interessen for kongelige begravelser – traditionelle som ultra-traditionelle – fik en fornyet interesse, og det faldt i bl.a. mit lod at prøve at forklare pressen, hvori det usædvanlige i en kongelig kremering egentlig bestod. Det er inspirationen til dette causeri, da man i radio- og TV interviews dels ikke har meget tid til at tænke sig om, dels skal fatte sig i korthed - i headlines, der ikke levner meget plads til nuancer eller uddybende forklaringer. I det følgende vil jeg koncentrere mig om regenter eller deres børn, hvorfor kongelige begravelser som f.eks. Prins Peter af Danmarks begravelse i haven ved hans bolig Lille Bernstorff i Gentofte og nys afdøde Prinsesse Elisabeths begravelse på Lyngby Kirkegård ikke vil blive behandlet her, uagtet de tilhørte Den Kongelige Familie.

Et overraskende forløb.

Baggrunden for Henriks beslutning

Det vakte nogen undren, da det ved Hendes Majestæt Dronning Ingrid's begravelse i november 2000 blev klart, at Dronning Margrethe og Prins Henrik ikke skulle gravlægges i den

Fig. 1. Hendes Majestæt Dronning Margrethe og Hans Kongelige Højhed Prins Henriks sarkofag i Roskilde Domkirke. Foto: Kongehuset.

krypt, der var indrettet i kong Frederik den IX's og dronning Ingrid's åbne begravelseskapel ved Roskilde Domkirke. Det havde været forventningen, at Frederik den IX's nærmeste efterkommer også skulle gravlægges her. Jeg vil ikke her komme ind på, hvilke forklaringer, der har været bragt til torvs i den anledning, men meget tyder på, at regentparret har haft et ønske om, at deres gravmæle skulle repræsentere et kunstnerisk udtryk, der var typisk for deres tid som regenter.

Hendes Majestæt Dronningen og Prins Henrik valgte at lade professor Bjørn Nørgaard stå for den kunstneriske udformning af deres gravmæle, der nu er rejst i St. Birgittas Kapel i Roskilde Domkirke. Dette valg blev også genstand for diskussioner på baggrund af de kunstneriske happenings, som professoren havde været involveret i i sin ungdom (hesteofringen, happening i børssalen) samt mistanken om hans rolle i Den Lille Havfrues halshugning, en rolle, der dog aldrig er fundet juridisk bevis for.

Udarbejdelsen af gravmælet har været undervejs siden 2003, hvor Bjørn Nørgaard fik opgaven med at udarbejde

Fig. 2. Detalje af sarkofagens topstykke. Foto: Kongehuset.

et moderne kongeligt gravmæle. Det er det foreløbig sidste kongelige gravmæle i Roskilde Domkirke, hvor der har fundet kongelige begravelser sted siden den tidlige middelalder. Bjørn Nørgaard var fra projektets start i tæt dialog med Regentparret om idéen og udformningen af værket "Sarkofag", og Prins Henrik var, efter det oplyste, meget aktiv i forbindelse med udformningen af gravmælet.

Kunstværket repræsenterer Regentparrets fælles virke gennem 50 år, og Prinsens beslutning om ikke at lade sig begrave i Roskilde Domkirke har ikke medført ændringer af kunstværket (fig. 1).

Soklen er udformet i sandsten fra Frankrig, og de tre søjler, der bærer sarkofagen, er i henholdsvis dansk granit, færøsk basalt og grønlandsk marmor. Elefanthovederne på søjlerne er støbt i sølv.

Selve sarkofagen er i støbt glas, og i et hulrum i glasset er der på indersiden sandblæst to liggende figurer, der repræsenterer Dronningen og Prins Henrik.

På toppen findes allegorier, heraldik og symboler i forgyldt bronze (fig. 2). Her ses bl.a. rigsvåbenet, Danmarks Riges grundlov, en isbjørn, symboler på det kongelige pars kunstneriske virke og en dna-streng, måske en moderne måde at vise, at kongegerningen går i arv.

En prins forsvinder

Dronningen vil blive stedt til hvile i en krypt under gravmælet. Her bryder Dronningen en dansk tradition, for de øvrige kongelige sarkofager i Roskilde rummer rent faktisk de kongelige lig. I udlandet derimod var det almindeligt at udføre pragtsarkofager til udstilling i kirken og gravlæggelse i kister eller enkle sarkofager i gravkrypten.

Da gravmælet først vises frem for offentligheden efter Dronningens død, er der udfærdiget en tildækning, som giver Domkirkens besøgende mulighed for at besøge kapellet, selvom gravmælet er opsat (fig. 3). Både gravmælet og tildækningen er udfærdiget af Bjørn Nørgaard.

Prins Henriks meddelelse i efteråret 2017 om, at han ikke ønskede at lade sig gravlægge ved siden af Dronningen, er meget overraskende på baggrund af den aktive rolle, han angiveligt har spillet ved gravmælets udformning.

Tilsyneladende skyldtes beslutningen personlige frustratio-

Fig. 3. Sarkofagens tildækning. Foto: Kongehuset.

ner over den underordnede rolle, han som prinsgemal spillede i forholdet til sin hustru, frustrationer som såvel Storbritanniens Dronning Victorias gemal Prins Albert og Dronning Elizabeths gemal Prins Philip har lidt under, dog ikke med så dramatiske konsekvenser.

Prins Henriks aske er efter kremeringen delt i to, hvoraf den ene del er spredt over danske have, den anden er bisat i Fredensborg Slotshave, således som han ønskede. Askedeling er i de senere år blevet et mere og mere udbredt fænomen, og med Prinsens beslutning vil antallet af ansøgninger om askespredning og askedeling antageligt stige betragtelig. Det er værd at notere sig, at Prins Henrik valgte Danmark til begge portioner aske. Ved Prinsens udmelding sidste efterår var der mange spekulationer om, at han skulle begravnes i Frankrig. Disse spekulationer blev gjort til skamme.

I forbindelse med Prins Henriks død udtalte TV-journalisten Mogens Rubinstein, at det var som om, prinsen ønskede at forsvinde. Og det er nok en meget præcis karakteristik af prinsens bevæggrunde. Han ville bare forsvinde.

Andre kongelige kremeringer

Man må rette blikket mod Storbritannien for at få øje på andre kongelige kremeringer. Den første, der i det engelske kongehus blev kremeret, var Prinsesse Louise, Hertuginde af Argyll, datter af Dronning Victoria og Prins Albert. Hun

Fig. 4. Prinsesse Louise, hertuginde af Argyll. Foto: Wikipidea Commons.

Fig. 5. Mordet på Erik Plovpenning. Kalkmaleri i korsskæringen Ringsted S. Bendt. Foto: Nationalmuse-
et Kalkmaleriregistranten.

døde på Kensington Palace i 1939, 91 år gammel efter et begivenhedsrigt liv (fig. 4). Hun blev bisat med sit brudeslør, uagtet forholdet til ægtefællen ikke altid havde været eksemplarisk.¹ På grund af krigen var ceremonien meget enkel. Hendes jordiske rester blev kremeret, og hendes aske blev i første omgang anbragt i en egekiste i den kongelige gravkrypt i St. George's Chapel på Windsor Castle, hvor mange medlemmer af såvel den kongelige som slægten Argyll er begravet. Men kort tid efter blev hendes aske flyttet til den kongelige begravelsesplads ved Frogmore Kapellet, nær Windsor. Kapellet var bygget som Dronning Victoria og Prins Alberts gravkapel. Jeg har ingen oplysninger om, hvad der var prinsessens bevæggrunde for at lade sig kremere, men da hendes liv havde været temmelig exceptionelt, er det ikke overraskende, at hendes bisættelse også var det.

Hertugindeens eksempel dannede ikke ligefrem mode, og der gik mange år, før der atter fandt en kremering sted i det engelske kongehus. Dronning Elizabeths lillesøster Prinsesse Margaret, Grevinde af Snowdon, døde den 9. februar 2002 i London efter et slagtilfælde. En privat bisættelse blev afholdt på 50-året for hendes far George den VI's død den 15. februar 2002. Hendes levninger blev kremeret og urnen anbragt i hendes forældres begravelse i St. George Chapel på Windsor Castle. Margarets moder, Dronningemoderen, døde knap en måned efter datteren.²

Prinsesse Margarets ønske om kremering bundede ikke i personlige frustrationer, men havde en ganske lavpraktisk forklaring. Margaret ønskede at blive begravet ved siden af sin elskede far, i St. George Chapel på Windsor Castle, men der var bare ikke mere plads i den kongelige gravkrypt. Den eneste måde, Prinsesse Margarets ønske om at være tæt på sin fader i døden kunne opfyldes, var at blive kremeret frem for at blive begravet. Hendes beslutning var, som det var tilfældet med Prinsesse Louise, Hertuginde af Argyll, et brud med den kongelige tradition. Hun skal have udtalt kort før sin død: "Jeg ønsker ikke at blive begravet i Frogmore. Det er et frygteligt sumpet sted".

Prinsessens mindetavle i St. George Chapel har en indskrift forfattet af hende selv og den lyder:

*We thank thee Lord who by thy spirit doth our faith restore
When we with worldly things commune & prayerless
close our door*

*We lose our precious gift divine to worship and adore
Then thou our Saviour, fill our hearts to love thee evermore*

(Vi takker Dig Herre, som ved Din ånd genopretter vores tro
Når vi er sammen om verdslige ting og uden bøn
lukker vores dør
mister vi vores dyrebare, guddommelige gave til at tilbede og
dyrke Dig
Men Du vor Frelser, fylder vores hjerter, så vi kan elske Dig i
evighed).

Brodermorderen Kong Abel

Usædvanlige kongelige begravelser, dvs. begravelser der var brud med tidligere tiders tradition og sædvane, er der faktisk en del af, og her skal nogle eksempler fra Danmark og udlandet præsenteres.

Kong Abel, der stod bag drabet på sin ældre broder Kong Erik Plovpenning i 1250, faldt i kamp mod nordfriserne to år efter udåden. Mordet er skildret i kalkmalerierne i korshvælvingen i Ringsted St. Bendts (fig. 5 og 6). Angiveligt blev han begravet i Slesvig Domkirke, og den lokale tradition i Slesvig fortæller, at liget i forståelse med Enkedronning Mechtilde blev flyttet fra kirken til et sumpet skovområde bag Gottorp Borg, hvor det blev nedsænket og fik rammet en pæl igen-

Fig. 6. Fundet af Erik Plovpennings lig. Kalkmaleri i korsskæringen Ringsted St. Bendt. Foto: Nationalmuseet Kalkmaleriregistranten.

Fig. 7. Mindesten over Kong Abel i Pøl Hegn ved Gttorp Slot. Foto Christian Ratke.

Fig. 8. Lunds Domkirke, hvor Kong Oluf II's indvolde blev bisat. Foto Karin Kryger 2018.

nem sig. Som grund til flytningen angives, at Kongen ikke kunne finde ro i graven på grund af sin forbrydelse, og at han som genganger skulle have forstyrret de kirkelige handlinger. I skoven skal han som deltager i den 'vilde jagt' være suset gennem luften på en hest ledsaget af hunde. Senere har denne sagnoverlevering bredt sig videre. I skovområdet Pøl Hegn nord for Gottorp Slot står der i dag – dog ikke på det originale sted – en mindesten med indskriften "Abels Grab 1252" (fig. 7).³

Det delte lig. Oluf den II af Danmark

Dronning Margrethes søn, Kong Oluf den II døde uventet 3. august 1387 på Falsterbo Slot. Efter at døden var indtrådt, blev Kongen opskåret og balsameret, som en konge plejer at blive, og liget placeredes i kirken i Falsterbo med utildækket ansigt, således at alle kunne tage det i øjesyn. Søndagen efter S. Laurentius' dag (11. august) blev hans hjerte og indvolde ført til domkirken i Lund, hvor de blev begravet midt i kirken foran Mariaalteret (fig. 8). Kong Olufs legeme blev ført til Sorø Klosterkirke, hvor bedstefaderen, Valdemar Atterdag er begravet, og hvor det oprindeligt var meningen, at Dronning Margrethe skulle bisættes (fig. 9).⁴ Kong Olufs balsaming og gennemførelsen af en dobbeltbegravelse med en bisættelse af indvoldene, adskilt fra selve legemet, er så vidt vides usædvanlig inden for en hjemlig dansk tradition. Den var derimod almindelig i de centraleuropæiske konge- og fyrstedømmer siden middelalderen. Traditionen har været ved helt op til vore dage, sidst ved Otto af Habsburgs begravelse i 2011 i Wien, hvor legemet blev gravsat i den kejserlige begravelse i cappucinerkirken i Wien, og hjertet bragtes til Ungarn og blev bisat i en sølvurne i benediktinerklosteret i Pannonhalma. Otto af Habsburg var, inden afskaffelsen af kejserdømmet i Østrig-Ungarn, arving til den østrig-ungarske kejserkrone.

Margrete I's ønske om at placere dele af sønnen Olufs jordiske rester i Lunds Domkirke havde utvivlsomt en politisk motivering, måske ikke mindst fremprovokeret af den helt uventede situation ved sønnens død. Det var en markant understregning af kongefamiliens særlige tilknytning til det genvundne Skåne og til ærkesædet, hvor både hun selv og hendes søn var blevet hyldet to år tidligere. Traditionen med at begrave indvolde og legeme hver for sig har en lang og kompliceret historie, hvor både vanskeligheder ved at transportere lig over store afstande, samt politiske og følelses-

mæssige bevæggrunde har spillet ind. I tilfældet med Oluf synes den politiske bevæggrund at have været afgørende, nemlig at den unge konge var regent over et rige bestående af flere stater, og at Skåne var tilbageerobret.

Som kuriosum kan nævnes, at da Frederik den IV døde i Odense i 1730 af vattersot, tappede man hans legeme for væsker, der i glasflasker blev nedsat i Sankt Hans Kirke i Odense.⁵

Det er tilsyneladende en afgørende bevæggrund ved begravelse af legeme og indvolde forskellige steder, at afdøde har en nær tilknytning til de pågældende steder, eller som det er tilfældet med flere normanniske konger, at det afsjælede legeme deles mellem kongernes engelske og franske besiddelser.⁶

Den omsiggribende askedeling har i bund og grund de samme bevæggrunde. Den afdøde har en tilknytning til flere steder.

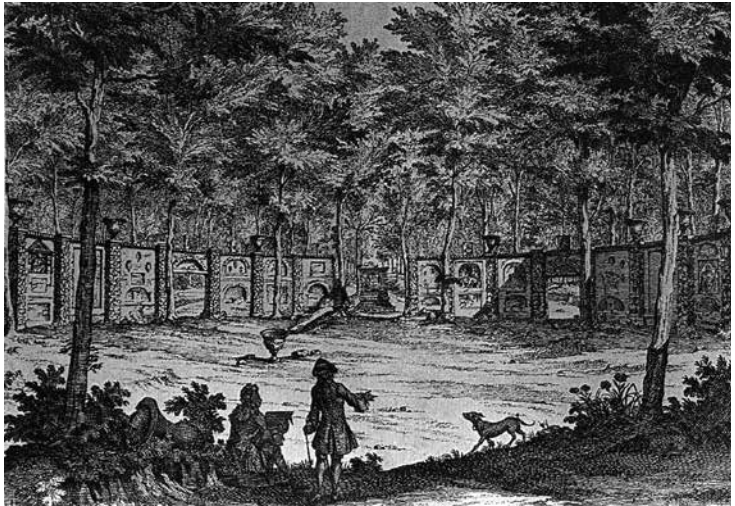
Fyrst Johann Moritz von Nassau-Siegens begravelse i haveanlægget ved slottet Moyland i Kleve

1679 døde Kurfyrsten af Kleves statholder Fyrst Johann Moritz af Nassau-Siegen. Han havde allerede i 1663 ladet støbe en jerntumba, hvorunder blev indrettet en gravkrypt. Omkring tumbaen blev bygget to kvartcirkulære mure, hvori blev indfældet votivaltre med gravsten og askeurner (fig.

Fig. 9. Sorø Klosterkirke, hvor Kong Oluf II's legeme blev bisat. Foto Wikipedia Commons.

Fig. 10. Arnoud von Halen:
Johan Moritz von Nassau-
Siegens gravanlæg i Ber-
gendael ved Kleve. Kobber-
stik 1720-25.

10). Fyrsten blev faktisk gravlagt i gravkrypten ude i skoven, men kisten blev allerede et halvt år efter bisat i kirken i Siegen. For sin tid var dette gravanlæg enestående.⁷

Frederik II den Store af Preussen

I 1752 skrev Frederik den Store af Preussen testamente: "Jeg har levet som filosof og vil også begraves som en sådan, uden pomp, uden pragt og uden de ringeste ceremonier (...) Man skal bringe mig til Sanssouci ved lyset af en lanterne og uden at nogen følger mig og begrave mig der ganske enkelt øverst på terrassen til højre, når man går op i en gravkrypt som jeg har indrettet til mig selv."

Allerede i 1744 havde kongen ladet bygge en gravkrypt på den øverste terrasse, samtidig med, at han lod anlægge et halvcirkulært anlæg med en skulptur af Kleopatra og en sørgende Amor omgivet af romerske kejsere. Det vides, at Frederik den Store besøgte Kleve i 1742 og besøgte Johann Moritz af Nassau-Siegens gravanlæg. I sit udvidede testamente fra 1769 fastholder Frederik den Store sit ønske om at blive begravet i gravkrypten på den øverste terrasse i Sanssouci og nævner specifikt Fyrst Johann Moritz gravanlæg som inspirationskilde. En række af Frederiks den Stores hunde blev begravet i anlægget, og angiveligt blev en enkelt gravsat i selve gravkrypten.

Da Frederik den Store døde i 1786, efterkom man ikke testamentet, hvad angår begravelsessted. Bisættelsen foregik ganske vist uden pomp og pragt, men Kongens efterfølger

Frederik Wilhelm II mente ikke, at gravkrypten var en konge værdig. Så kongens kiste blev hensat i Garnisonskirken i Potsdam, hvor den stod til 1943, indtil den af sikkerhedshensyn blev flyttet. Jeg skal ikke komme ind på den rejse, som majestæten blev udsat for i efterkrigsårene, men i 1991 blev kisten ved en stor national mindehøjtidelighed genbegravet der, hvor Frederik den Store oprindeligt havde ønsket at blive bisat: på den øverste terrasse sammen med sine hunde.⁸

I forbindelse med genbegravelsen er der opstået en folkelig tradition. Lige såvel som "Der große Fritz" var grebet af oplysningstidens filosofiske anliggender, var han noget så fremsynet som at fremme kartoffeldyrkningen i Tyskland. Ganske vist havde kartofflen været kendt siden 1600-tallet, men her var der tale om et projekt i oplysningstidens ånd. Efter afslutningen på Den Preussiske Syvårskrig, hvor kongens hjemsendte soldater skulle finde anden beskæftigelse, forsøgte man et større opdyrkningsprojekt med kartofler på de sandede jorde ved floden Oder. Hvor meget den nuværende besøgende er vidende om de præcise historiske detaljer i dette, må stå hen i det uvisse. Men der lægges helt bogstaveligt kartofler og blomster på hans gravsten, sirligt og rituelt (fig. 11).⁹

Frederik IX og Ingrid af Danmark

Frederik IX's begravelses anlæg stod færdigt i 1985, 13 år efter kongens død i 1972 (fig. 12). Den oktagonale begravelsesplads er tegnet af Vilhelm Wohlert og er anlagt umiddelbart vest for Glücksborgernes Kapel, der rummer kongens

Fig. 11. Frederik den Stores grav i Sanssouci. Foto: Jens Fleischer 2004.

Fig. 12. Kong Frederik og Dronning Ingrid's åbne gravkapel ved Roskilde Domkirke. Foto: Karin Kryger 2002.

nærmeste forfædres grave. Anlægget har en diameter på otte meter og hegnes af en mur opført i store teglsten. Indhegningen er muret i et gennembrudt, diagonalt mønster, og indvendigt i østmuren brydes diagonalmønsteret af et bronzekors. I indgangen på nordsiden er indsat bronzelåger udført efter forlæg af kunstneren Sven Havsteen-Mikkelsen. Gravkammeret under anlægget har plads til ti kister.¹⁰

Inden for muren deler en belægning af brosten arealet op i ni kvadrater, hvor gravstenen over Frederik IX og Ingrid optager det østlige kvadrat. De resterende felter er beplantet med nationale danske, grønlandske og færøske planter. Ligstenen af lys, grønlandsk granit er udført af billedhuggeren Erik Heide. På stenen er udhugget et korsanker på en baggrund af bølgelinjer. Begravelsespladsen underordner sig i materiale og arkitektonisk udtryk domkirken og dens kapeller men har alligevel en formgivning, der svarer til den tid, den er bygget og anlagt. Akadimirådets vurdering var, da man havde planen til høring: "beskedent, stilfærdigt og repræsentativt for samtiden".

Frederik IX havde selv ønsket en mere almindelig begravelsesplads, end der tidligere havde været tradition for ved kongelige begravelser, ligesom han havde ønsket at ligge under åben himmel. Byggeriet blev derfor udformet som et åbent mausoleum, ikke som et lukket kapel. Som gravmonument for det danske kongehus var begravelsespladsen i pagt med en ny demokratisk tid, hvor gravmælet ikke er et udtryk for magt eller en demonstration af monarkiets legitimitet, men søger det jordnære og beskedne. I dansk som europæisk royal sammenhæng er det åbne begravelsesanlæg et markant brud med traditionerne.

Fremtiden??

Pragtsarkofagen over Dronning Margrethe og Henrik er, sit moderne kunstneriske udtryk til trods, i sin ånd og budskab meget traditionel for ikke at sige gammeldags.

Jeg ved ikke, om Kronprins Frederik har reflekteret over sit sidste hvilested. Men jeg har svært ved at forestille mig, at Kronprinsen som konge vil rydde et middelalderligt kapel for at rejse sig selv og sin dronning en pragtsarkofag. Vores kommende konges livsstil, interesser og folkelige tilgang til de royale pligter synes mere i overensstemmelse med bedste-

forældrenes valg af et enkelt, fordringsløst gravsted. Bedste-forældrenes valg, at ligge under himmel, synes umiddelbart også være mere i pagt med Kronprinseparrets livsstil, der i høj grad indebærer friluftaktiviteter.

Der er stadig otte pladser tilbage hos morfar og mormor.

Litteratur

Ariès, Philippe, *The hour of our death*, New York 1981, 261f.

Giersberg, Hans Joachim *Die Ruhestätte Friedrichs des Grossen zu Sanssouci*, Berlin 1981, 40-41.

Jens Fleischer, "Danske kongegrave i et europæisk perspektiv", *Danske Kongegrave I*, Kbh. 2014, 44-45.

Johannsen, Birgitte Bøggild "Oluf den 2.", *Danske Kongegrave II*, Kbh. 2014, 86.

Johannsen, Birgitte Bøggild, *Danmarks Kirker*, Odense Amt 1995, 1411

Kay, Richard i *Daily Mail*, februar 2002.

Kryger, Karin og Laura Bjerrum "Frederik 4., Louise og Anne Sophie", *Danske Kongegrave III*, Kbh. 2014, 35

Møller, Vibeke Andersson "Frederik den 9. og Dronning Ingrid", *Danske Kongegrave III*, Kbh. 2014, 236-241.

Radtke, Christian, afsnittet om kong Abel i *Danske Kongegrave I*, Kbh. 2014,

Wikipedia artiklerne om Prinsesse Louise, hertuginde af Argyll og prinsesse Margaret, grevinde af Snowdon.

Noter

- 1 Oplysningerne om prinsesse Louises liv og bisættelse er hentet fra Wikipedia. De her angivne kilder har ikke været umiddelbart tilgængelige for forfatteren.
- 2 Wikipedia. De her angivne kilder har ikke været tilgængelige for forfatteren; Richard Kay 2002.
- 3 Christian Radtke 2014,
- 4 Birgitte Bøggild Johannsen, 2014, 86.
- 5 Birgitte Bøggild Johannsen 1995; Karin Kryger og Laura Bjerrum 2014, 35
- 6 Philippe Ariès 1981, 261f.
- 7 Hans Joachim Giersberg 1981, 40-41.
- 8 Hans Joachim Giersberg 1981.
- 9 Om traditionerne omkring Frederiks den II Store af Preussens grav efter genbegravelsen se Jens Fleischer 2014, 44-45.
- 10 For en mere detaljeret beskrivelse af anlægget og dets historie se Vibeke Andersson Møller, 2014, 236-241.

De henrettede mytterister på Østre Kirkegård i Sønderborg

Af Henrik Skov Kristensen

Leder af Frøslevlejrens Museum

Danmark var et af de europæiske lande, som blev mindst berørt af den 2. Verdenskrigs militære konfrontationer. Ikke desto mindre er flere tusinde faldne soldater, allierede som tyske, begravet på kirkegårde i Danmark. For så vidt angår de allierede drejer det sig altovervejende om britiske, australske, new zealandske, canadiske, polske, norske og amerikanske flyvere, som blev skudt ned af det tyske luftforsvar over dansk jord eller danske farvande i forbindelse med togter til Danmark og Tyskland. Omtrent 1.200 flyvere fra Royal Air Force, Royal Australian Air Force, Royal Canadian Air Force og United States Army Air Force er begravet på ca. 110 danske kirkegårde, heraf ca. halvdelen på de såkaldte 'centralkirkegårde', som tyskerne tog i anvendelse under krigen: Frederikshavn (62), Lemvig (42), Esbjerg (272), Aabenraa (144) og Svinø (62). Sidstnævnte blev især anvendt til begravelse af amerikanske flyvere.¹

Omtrent 10.250 tyske soldater blev begravet i dansk jord. Det drejede sig hovedsageligt om sårede, der var blevet evakueret fra fronten til Danmark for at blive plejet, men hvis liv under de givne omstændigheder ikke stod til at redde. Ikke mindst mod slutningen af krigen, hvor Tyskland var presset på alle fronter, ankom mange sårede tyske soldater til værne-magtens lazaretter i Danmark. Oprindeligt fordelte de begravede tyske soldater sig på i alt 475 kirkegårde, men efter en tysk-dansk aftale af den 3. oktober 1962 blev de omkomne soldater af *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* flyttet over på 34 fællesgravlunde sammen med de ca. 15.000 omkomne tyske civilflygtninge. Denne tyske organisation står også i Danmark for plejen af de tyske grave – i samarbejde med de relevante myndigheder. På samme måde fører *Commonwealth War Graves Commission* tilsyn med de grave i Danmark, hvor personel fra det britiske statssamfund hviler.²

De karakteristiske og ordknappe gravsten, som henholdsvis

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge og *Commonwealth War Graves Commission* har sat over de døde, har altid stemt mig til dvælen og eftertanke. Det gælder især syv grave på Østre Kirkegård i Sønderborg i tilknytning til Christianskirken, min egen sognekirke. De syv grave er et memento på krigens meningsløshed og brutalitet, og historien bag dem har da også inspireret den kendte tyske forfatter Siegfried Lenz til at skrive novellen *Kriegsende* (1984), som også siden blev filmatiseret.

Den 5. maj 1945 om aftenen, dvs. et døgn *efter* at Tyskland havde kapituleret i Danmark, Nordvesttyskland og Holland, blev 11 tyske marinesoldater henrettet på fordækket af et tysk marineskib i Møllebugten ved Sønderborg. Kort forinden havde en tysk militærdomstol i Sønderborg afsagt dødsdom over dem for mytteri.³

Den dramatiske og groteske begivenhed tog sin begyndelse den 4. maj om formiddagen. Ved den tyske marinestation i Sønderborg (Sønderborg Kaserne) lå en tysk ministryger, M 612, der var blevet udstyret og bemanded så sent som i april 1945. Mandskabet, som overvejende var ungt og uerfarent, bestod af 98 mand samt officerer. Oberleutnant zur See Dieter Kropp havde kommandoen over M 612, som var ankommet fra Rostock til Sønderborg den 3. maj. Den 4. maj lod Kropp mandskabet træde an og meddelte, at ministrygeren skulle deltage i evakueringen af tyske tropper fra Kurland (nuværende vestlige Letland), som var ved at blive omringet af fremrykkende sovjetrussiske tropper. Mens M 612 blev klargjort til afsejling, kom en anden ministryger, M 601, og lagde til ved siden af. Chefen herfra gik ombord på M 612 og frarådede at sejle til Kurland med argumenter som: "Der Krieg ist zu Ende, die Aktion Kurland sei jetzt quatsch (tåbelig)". Samtidig havde mandskabet på de to ministrygere kontakt med hinanden.

Oberleutnant Kropp var imidlertid ikke til sinds at opgive turen til Kurland, men der var ikke brændstof nok i Sønderborg til den lange tur over Østersøen. Derfor besluttede han at sejle til Fredericia og tanke. At moralen blandt hans mandskab var lav, var han fuldstændig klar over, og en enkelt mariner, som han anså for direkte upålidelig, blev sat i land, før ministrygeren om eftermiddagen den 4. maj afgik mod Fredericia, som man ankom til hen under aften. Formentlig for at undgå deserteringer i løbet af natten ankrede Kropp op ved yderhavnen og gik først til kaj den følgende morgen,

Obergefreiter (overkonstabel) Gustav Ritz, født 1922, dømt for mytteri og henrettet ved Sønderborg den 5. maj 1945. Ritz stammede fra Milaschew i Polen, men var af tysk afstamning og havde som 'folketykker' erhvervet tysk statsborgerskab i 1940. Foto: 'Als og Sundeved 1940-45'.

dvs. den 5. maj. På ministrygerens radio havde man i løbet af aftenen den 4. maj opfanget meddelelsen om, at Tyskland havde kapitulert i området gældende fra den 5. maj om morgenen kl. 8. Kapitulationen omfattede tyske skibe i havn, men ikke i søen, og kapitulationen gjaldt udelukkende overfor de britiske styrker, ikke de russiske. Der var med andre ord tale om en *del*kapitulation, dvs. der blev kæmpet videre på andre fronter. Delkapitulationen kompliceredes af, at der ikke var britiske styrker i området, som man kunne overgive sig til. De tyske styrker i Danmark var altså stadig under tysk militær kommando og med strenge ordrer om ikke at overgive sig til den danske modstandsbevægelse.⁴

Gravstenene over de henvendte. Machinenmaat (matros) Heinrich Glasmacher var tilsyneladende initiativtager til mytteriet, der i efterkrigstidens DDR blev udlagt som en politisk-revolutionær handling. Derfor blev tre landgangsfartøjer i DDRs Volksmarine opkaldt efter tre af mytteristerne, som kom fra det østlige Tyskland, nemlig "Gerhard Prenzler", "Rolf Peters" og "Heinz Wilkowski". Foto: Hans Mikkelsen.

Blandt mandskabet opstod der nu diskussion om, hvordan man skulle forholde sig, hvis chefen insisterede på at sejle over den stærkt minerede Østersø til Kurland. Nogle henvendte sig direkte til Kropp og foreholdt ham det håbløse i den planlagte aktion. Kropp afslog dog at opgive og beholdt sig til, at han ikke havde modtaget meddelelse om kapitulation fra sine foresatte. Da han heller ikke søgte forbindelse med krigsmarine-hovedkvarteret for at få nærmere ordrer, synes marinerne at være nået til den slutning, at det var håbløst at ændre på chefens indstilling. Derfor satte mandskabet, som havde skaffet sig våben fra fartøjets depot, Kropp og fem andre officerer under arrest i deres kvarterer.

Herefter drøftede mandskabet det videre forløb. Nogle mente, det ville være fornuftigst at blive i Fredericia og overgive sig til britiske tropper, når de ankom. Men flertallet gik ind for at sejle 'hjem', dvs. til Kiel eller Flensborg, hvor mandskabet regnede med at kunne afmønstre, da krigen nu var forbi (hvilket den jo i realiteten først var den 8. maj 1945). En navigationskyndig mariner overtog kommandoen og gik på broen.

På turen ned gennem Lillebælt blev M 612 prajet af en tysk hurtigbåd, 'Hermann von Wissmann', da man her fra havde bemærket, at der på broen ikke stod en officer, men en bevæbnet marinesoldat. Mytteriet blev afsløret, og M 612 beordret til at gå ind til Sønderborg, hvor en svært bevæbnet marinekommando gik om bord og arresterede hele mandskabet.

Der blev indledt forhør, og efter få timer forelå hele forløbet klarlagt. Tyve mand, som man anså for at have været hovedansvarlige, blev udtaget, og der blev nedsat en krigsret ombord på ministrygeren under ledelse af Marine-Oberstabsrichter Berns. Dommene faldt efter korte forhandlinger: 11 blev dødsdømt, fire fik tre års tugthus, og fem blev frifundet.

Christianskirken i Sønderborg set fra bagsiden, dvs. fra Østre Kirkegård. Kirken er bygget i flere etaper. Første etape stod færdig i 1957. I 1973 blev den udvidet med et tværskib i gotisk stil. Et oprindeligt planlagt tårn er aldrig blevet bygget. Kirken er tegnet af Kaare Klint, søn af Grundtvigkirkens arkitekt P.V. Jensen Klint. Den har da også umiskendelige stiltræk fælles med Grundtvigskirken og andre kirker tegnet af de to arkitekter. Kaare Klint nåede ikke at se første etape af byggeriet færdigt, idet han døde i 1954. Byggeriet blev færdiggjort af hans søn Esben Klint. Han stod også for udvidelsen af kirken, men døde inden byggeriet var kommet i gang. Derfor blev det er lokal arkitekt, Mogens Meyling, som gjorde kirken færdig, som den står nu.

Foto: Hans Mikkelsen.

Endnu samme aften, den 5. maj kl. 23.15, sejlede M 612 ud til Møllebugten lidt nord for Sønderborg. Kl. 23.25 fik mandskabet ordre til at træde an på dækket, hvor de var under skarp bevogtning af en kommando. Mandskabet på M 612 skulle nu overvære eksekutionerne af deres 11 kammerater, og de fire, der havde fået en fængselsdom, skulle bistå med udførelsen heraf. De tyske skibschefer i Sønderborg havde forgæves opfordret deres mandskab til at melde sig som frivillige til henrettelsespelotonen. Det var derfor tvangsudskrevne, som skulle udføre det makabre arbejde. Fordækket på M 612 blev oplyst af projektører, og de dødsdømte blev to ad gangen hentet frem fra deres kvarter og skudt med maskinpistolssalver. De fire fængselsdømte fik ordre om at binde reb med jernklodser til fødderne af de henrettede, hvorpå de blev kastet overbord. Derpå skulle de spule dækket for blod, så eksekutionen kunne fortsætte, og de næste to hentes frem. Alt imens dette skete, var sønderborgerne gået til ro efter at have fejret den første befrielsesdag.

Ligene af de henrettede marinesoldater begyndte at drive i land langs Allsund i sommeren 1945. Den 1. juni blev det første lig fundet i Møllebugten, og ved ligsynet kunne det konstateres, at den uidentificerede marinesoldat var død som følge af skud eller drukning. Den følgende dag blev der fundet endnu et lig ved Arnkilsbro, og den 4. juni et tredje i Møllebugten. De tre døde blev begravet den 5. juni 1945 på kirkegården ved Mariekirke.

Den 8. og den 9. juni blev to soldater, som blev fundet de følgende dage ved Kær Vig og Kær Vestermark, også begravet på kirkegården ved Mariekirke. Allerede nu syntes pastor

Jørgensen, som var sognepræst for den tyske del af menigheden i Sønderborg, at have fået en mistanke, for om dødsårsagen anfører han i kirkebogen: "Henrettelse?"

Endnu to af de henrettede drev i land hen på efteråret 1945. På dette tidspunkt var det ved at stå klart, hvad der var sket, og sognepræsten angiver kort og lakonisk om dødsårsagen. "Drab ved skydning". De sidste fire af de 11 henrettede er aldrig blevet fundet. Når de 7 henrettede tyske marinesoldater nu er gravsat på (den nye) Sønderborg Østre Kirkegård ved Christianskirken, skal det sikkert ses i sammenhæng med ovennævnte etablering af 34 tyske fællesgravlunde.

Skulle De, kære læser, komme på Sønderborgkanten, så aflæg gravlunden et besøg. Der er intet mindesmærke over de 11 henrettede mytterister, skønt det lejlighedsvist er blevet diskuteret at etablere et sådant. Ej heller er der en særskilt informationstavle. Men navnene på gravene nr. 52-53, 56, 57-58, 74 og 75-76 bærer på en lille tragedie i randen af den store.

Litteratur

Bjørnvad, Anders, *Faldne allierede flyvere 1939-1945*, Odense 1978.

John V. Jensen, "Versöhnung über den Gräbern. Krigskirkegårde fra Anden Verdenskrig i Danmark", *Kirkegårdskultur* 2011-12, 60-77.

Kristensen, Henrik Skov og Inge Adriansen, *Als og Sundeved 1940-1945* (2. udg.), Sønderborg 2005.

Kristensen, Henrik Skov, Claus Kofoed og Frank Weber, *Bomber over Danmark. Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig*, Kbh. 2012.

Noter

- 1 Anders Bjørnvad 1978 passim. For de allierede luftoperationer over Danmark under den 2. Verdenskrig, se Henrik Skov Kristensen m.fl. 2012.
- 2 Flere hjemmesider informerer om de tyske soldater- og flygtningegrave i Danmark og det arbejde, som Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge udfører, f.eks. www.volksbund.de/presse/volksbund.html, www.volksbund.de/kriegsgraberstaetten.html. Se endvidere artiklen på Wikipedia om Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge og John V. Jensen 2011-12, 60-77.
- 3 Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen 2005, 268-271. Hændelsesforløbet vedr. mytteriet og henrettelserne er her beskrevet i detaljer.
- 4 Om de specielle kapitulationsbestemmelser i Danmark og ikke mindst implikationerne heraf, se Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen 2005, 219-255.

Den tyske gravlund på Østre Kirkegård, som ligger i direkte tilknytning til den almindelige kirkegård. Gravstenene er de karakteristiske sten, som er sat af Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. Foto: Hans Mikkelsen.

Fællessten for de begravede i den tyske gravlund. Foto: Hans Mikkelsen.

Kæledyr på kirkegården. Tanker og overvejelser

Af Jens Dejgaard Jensen

Kirkegårdsleder, Silkeborg Kirkegårde & Krematorium

Hvor skal han mon
begraves?

Foto: Jens Dejgaard Jensen.

Skal det være muligt at få sit kæledyr nedsat i familiens gravsted? Når jeg stiller spørgsmålet, er det, fordi jeg skønner, at et segment af kirkegårdenes brugere har det som ønske eller vil være forstående over for ønsket. Samtidig skønner jeg, at et betydeligt segment af kirkegårdenes brugere vil være kategorisk afvisende over for at dele gravsted med døde kæledyr.

Hørt på kirkegården

Kirkegårdens gartnere har samtaler, som kirkegårdsbestyrelse og -ledelse sjældent oplever. Således også i Silkeborg, hvor to gartnere fortalte mig om samtaler, de havde haft med besøgende på kirkegården om: "Hvorfor kan jeg ikke blive begravet sammen med min hund/kat"?

Som kirkegårdsleder er det min opgave, sammen med kirkegårdens bestyrelse, at forsøge at imødekomme, hvad kirkegårdens brugere ønsker. Skal vi være åbne over for en gruppes ønsker, eller skal vi lukke ideen ned, uden at afprøve om det er muligt? Lad os se på, om det er muligt.

Dyr og mennesker i samme grav, historisk set

Begravelse/nedsættelse af dyr og mennesker i samme grav er ikke helt ukendt.¹ I det gamle Ægypten kender vi de mumificerede dyr fra pyramiderne. I vikingetiden kender vi tilfælde, hvor mand og hest deler grav. Kong Frederik den Store af Preussen (1712-1786) bestemte testamentarisk, at han skulle begraves sammen med sine elskede hunde på terrassen ved slottet Sanssouci i Potsdam – et ønske, der dog først blev opfyldt posthumt i 1991 jf. Karin Krygers artikel side 60.

Mindesten over en kat på Kensal Green Cemetery.
Foto: Jens Dejgaard Jensen.

Ude i verden

For nogle år siden studeede jeg over teksten på en mindesten på Kensal Green Cemetery i London (fig.2). Nu er en mindeplade jo ikke noget bevis på, at det er kattens sidste hvilested, og da jeg retter spørgsmålet til kirkegårdens administration, er det lakoniske svar: "We do not accept cremation or burial of pets". Men er det ikke muligt at begrave dyr på menneskekirkegårde i Storbritannien, så er det til gengæld knapt så vanskeligt med mennesker på dyrekirkegårde – det har Dignity Pet Crematorium lavet en forretning ud af.

I Tyskland har et par kirkegårde indrettet særlige afdelinger, hvor mennesker og dyr deler gravsted.² Konceptet er, at mennesker og dyr kremeres strengt adskilt, og urner med dyreaske skal opbevares, indtil urnen kan nedsættes sammen med ejerens urne.

I New York lovliggjorde guvernøren i 2016 med sin underskrift nedsættelse af kremerede kæledyr på de offentligt ejede kirkegårde – forudsat den lokale ledelse var indforstået. Her havde det allerede i et par år været lovligt at begrave urner med dyrenes ejere på de særlige begravelsespladser for kæledyr.³

Både i Schweiz og Østrig har man åbnet de første fælles begravelsespladser for mennesker og dyr.

Minna P., ejer og træner af sporhunde: "Hvis min hunds aske ikke kan blive nedsat sammen med mig, så skal vi askespredes sammen, når jeg er død".

Hjemme i Danmark

Kristeligt Dagblad (2017) forsøgte i en artikel at besvare, hvorfor man ikke må få sit kæledyr med i graven. Journalisten kom vidt omkring, men det mest konkrete er et brev fra Kirkeministeriet i 1989, hvor ministeriet slår fast: "Folkekirkens kirkegårde er alene beregnede til begravelse af afdøde mennesker. Dette fremgår af lov om begravelse og ligbrænding". Men gør det nu det? Kæledyr er ikke nævnt med et ord i loven, der står i §1: "Lig skal begraves eller brændes". Alt så et påbud hvad angår døde mennesker, og ikke så meget mere. Mange vil dog givetvis finde, at kravet om sømmelighed, som det udtrykkes i cirkulærerne til loven, udelukker kæledyr fra krematorierne og kirkegårdene.

Artiklens kommentarspor er tankevækkende (her tre af 12 kommentarer):

Louise Jørgensen: "Nu fik jeg kremeret min elskede hest da han døde, og når jeg skal væk skal jeg det samme og lægge på en ikke indviet jord i en skovkirkegård, og mit mål er at komme med . . . for hvorfor ikke"?

Victoria Trolle-Millbrath: "Personligt kender jeg til to personer, der er blevet bisat med deres kæledyr".

Niels Efternavn: "Hvis man virkelig holder af sit kæledyr, vil man da kræve det aflivet, blot fordi man selv dør – med mindre der ikke kan findes pasningsmuligheder til det fremover? I så fald skal det selvfølgelig have lov at komme med i kisten/urnen".

Som kirkegårdsleder hører jeg af og til rygter om kæledyr i kisterne. TV2/Nord (2014) havde et indslag om emnet, og de citerer bedemænd: "Flere fortæller at reglerne bliver brudt. Der kommer af og til kæledyr med i en kiste oftest i form af aske. Nogen bedemænd vender det blinde øje til. Vi blander os ikke i, hvad familien stopper under dynen, når de siger farvel til den afdøde, siger de."

Digteren Søren Ulrik Thomsens spurgte, da hans elskede kat var død: "Kommer dyr i himlen?", og sangeren Teddy Edelmann blev i 1984 berømt på slageren *Himmelhunden*, der har spørgsmålet: "Må man tage hunden med sig ind i himlen?". Bl.a. dr.teol. Ole Jensen har arbejdet med spørgsmålet.

Dyr på kirkegården, teologisk set

Jeg har stillet spørgsmålet til Ole Jensen: Kan man begrave kæledyr sammen med dets ejer på kirkegården? Han fortæller, at Søren Ulrik Thomsens spørgsmål er baggrunden for hans overvejelser.⁴

For 16 år siden fik jeg en papkasse
med en ravfarvet kat
der nu igen ligger i en papkasse
som jeg cykler med gennem byen
mod en have i Brønshøj
hvor jeg skal begrave dette dyr
som jeg ifølge dogmatikken
aldrig skal gense
fordi det ikke besad en sjæl.
Men hvad var det så jeg læste
i hendes grønne øjne
når de kiggede og kiggede ind i mine
som om også hun
havde et spørgsmål til mig?
Ikke fordi jeg bilder mig ind
at støde på svaret
under nedskrivningen af disse linjer
men måske fordi jeg håber
at de vil blive læst
også til dén tid
hvor jeg ikke skal gense Kis

Søren Ulrik Thomsen (2011).

Ole Jensen understreger, at hans svar er foreløbigt, da der kan dukke overvejelser op, som belyser andre sider af emnet: "I [et] foredrag . . . kommer jeg ind på spørgsmålet, om Guds rige kun er for mennesker. Og – sagt ultrakort – kommer jeg til det resultat, at hvis Guds rige er dér, hvor al lidelse, smerte og død ikke længere findes (Ap. G. 21), så må dette gælde alle væsener, der kan føle smerte og lide, og som skal dø. De billeder, vi gør os af Guds rige, må være billeder af os *sammen med* hele vores livsverden, altså inklusive dyr, herunder kæledyr".⁵

Han fortsætter sit svar på mit spørgsmål: "Men der er forskel på foredragets tema og det, du spørger om. En begravelse angår *én* person, ét bestemt menneske, ikke mere! Og

vi begraver *personer*, personer, som i live var væsener med forståelsesevne, og som vi oven i købet i ritualer taltaler, som om de stadig er det og kan forstå tale – "af jord er *du* . . . osv." Dyr er ikke personer, og dyr kan ikke forstå. Dyr kan ikke begraves i egentlig forstand, højst nedsættes. Så taget på ordet: "Kan man *begrave* kæledyr etc.», må jeg svare nej til dit spørgsmål – for man kan ikke *begrave* dyr. Men hvis vi i stedet siger "nedsætte" urnen efter et kæledyr i et gravsted, hvor et menneske er begravet, må jeg svare, at

Vilhelmine Petersen holdt af dyr – på en sten andetsteds på graven står der: "Hendes Kærlighed til Dyrene bevares i taknemmelig Minde af Foreningen til Dyrenes Beskyttelse". Gentofte Kirkegård. Foto: Jens Dejgaard Jensen.

jeg har svært ved at se rent *teologiske* grunde til, at man ikke skulle kunne det”.

Skal vi åbne for nedsættelse af kæledyr på kirkegården?

Ole Jensen har et forbehold: ”Men jeg kan se stærke *praktiske* grunde til ikke at gøre det [nedsætte urnen efter et kæledyr i et gravsted]. Den almindelige forestilling er vel, at et gravsted indeholder *begravede*, altså personer. Derfor ville det være smagløst og med rette vække stor forargelse, hvis man nedsatte en dyreurne i en menneskegrav. Mange gravsteder indeholder en lille sten med navnet på et barn eller måske en mentalt handicappet voksen, som er begravet i forældrenes gravsted. Det ville være smagløst og opleves krænkende af mange, hvis der stod Fido på en sådan lille sten i stedet for et menneskenavn. Så svarende til, at en sådan ordning ville imødekomme mange, ville den sikkert støde tilsvarende mange fra”.

Jeg er enig i disse betragtninger. Det vil være ødelæggende for manges opfattelse af kirkegården, hvis der er *carte blanche* til nedsættelse af kæledyr på kirkegårdene.

Men jeg tror på den anden side også, at det koncept, som de indtil videre to kirkegårde i Tyskland afprøver, vil være gangbart i Danmark.

Her er mit udkast til en vedtægt for en kirkegårdsafdeling både for dyr og mennesker, i kursiv mine overvejelser:

§1

På kirkegårdens afdeling for kæledyr og mennesker kan mennesker begraves i kiste eller urne, afhængig af gravstedets størrelse. Afdelingen er udlagt på et areal, der ikke har været brugt til begravelser tidligere. *Det er af hensyn til de, der ikke ønsker naboskab med gravsteder med kæledyr.*

Kremerede kæledyr kan nedsættes i gravstedet. Kæledyr skal være kremeret i de krematorier, der tager sig af dyr. *Dyr og mennesker skal kremeres separat, i krematorier for henholdsvis dyr og mennesker, således vi ikke støder dem, som ikke bryder sig om tanken at dele plads med dyr. Kæledyr fås i mange størrelser. Store kæledyr er uproblematisk i kremeret tilstand. Se også bemærkninger under §4, fredningsbestemmelser.*

§2

Erhvervelse af gravsted alene til kæledyr kan ikke finde sted. Urner med kæledyr kan tidligst nedsættes i gravstedet i for-

Hjemmelavet gravsten over en kanin i en privat have.
Foto: Karin Kryger.

bindelse med urne- eller kistebegravelse af f.eks. dyrets ejer. *Kirkegårdene er for mennesker – men kæledyr må i denne afdeling være sammen med mennesker.*

§3

Kirke og kapel må ikke bruges til mindehøjtidelighed over kæledyr. *Det må i stedet foregå i private omgivelser.*

§4

Urner med kæledyr er ikke omfattet af de normale fredningsbestemmelser. *Dyr er ikke mennesker, og urner med dyreaske kan derfor ikke omfattes af fredningsbestemmelserne. Kirkegården kan håndtere urner med dyreaske, men ikke-kremerede dyr, især større dyr som heste og hunde, vil medføre mange problemer af hygiejnisk karakter.*

§5

Det er tilladt at sætte mindesmærke, der markerer, at der er nedsat kæledyr i gravstedet.

Litteratur

Bekendtgørelse af lov om begravelse og ligbrænding. Kirkeministeriet 25.6.2013.

Jensen, Ole, *Speciesistisk kristendom*. Foredrag ved Grundtvigsk Arbejdskonvent 6. november 2017.

Skov, Jørn, "Fælles begravelsesplads for dyr og mennesker", *Kirkegården* nr. 5, 2015. Se også www.unser-hafen.de.

Thomsen, Søren Ulrik, *Rystet spejl, digte*, København 2011. I note til digtet forklarer forfatteren, at dogmatikken ikke har noget entydigt svar på, hvorvidt dyr har en sjæl og et evigt liv.

Thorsen, Jens Zorn, "Kirkegårde for dyr og mennesker", *Kirkegården* nr. 3, 2017.

www.dignitypetcrem.co.uk/pet-caskets-and-urns/pet-and-human-ashes-scattering-at-dignity-pet-crematorium/

www.friedhofewien.at/media/files/2018/fh_wien_folder_mensch-tier_fin_low_248919.pdf

www.kristeligt-dagblad.dk/kirke-tro/hvorfor-maa-man-ikke-faa-sit-kaeledyr-med-i-graven-0

Noter

- 1 Mundtligt meddelt af kunsthistoriker mag.art.Karin Kryger 2018.
- 2 *Jørgen Skov* 2015.
- 3 *Jens Zorn Thorsen* 2017.
- 4 Ole Jensen i mailkorrespondance med Jens Deigaard Jensen 18.1.2018.
- 5 *Ole Jensen* 2017.

Pantanis grav

Af Jimmy Munk Larsen

Cand.mag.

Statue af Marco Pantani i Cesenatico, rejst på tiårsdagen for hans død, den 14. februar 2014.
Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

I år er det tyve år siden, Marco Pantani vandt Tour de France - og fjorten år siden han døde. Den Lille Store var en ener, elsket af cykelsportens fans for sit antrit i bjergene, men også persona non grata i sportens magtfulde top.

I hjembyen Cesenatico i regionen Emilia-Romagna har man for længst tilgivet Pantani, hvad der måtte være at tilgive, og byen værner om sin lille store helt.

Spazio Pantani.
Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Spazio Pantani

I Cesenatico lavede Pantanis fætter, Thomas Casali, i 2006 et museum dedikeret til *Piraten*. Her kan man se gamle cykler, lyserøde og gule førertrøjer, bandanaer samt donerede trøjer fra nogle af sportens stjerner, der har besøgt stedet. Spazio Pantani ligger lige ved togstationen i Cesenatico, så det er utroligt let at besøge, hvis man kommer på de kanter.

Famiglia Pantani

Ikke langt derfra, på Cimitero del Capoluogo, er Pantani begravet i familiens gravsted, hvor hans bedstefar, Sotero Pantani, blev begravet i 1992, og hvor hans bedstemor, Alfea Delia Gemelli, blev begravet i 2006. Det er en beskeden kirkegård af størrelse, omkranset af en rød mur. På højre side af porten til kirkegården sidder en lamineret seddel med teksten "MARCO PANTANI VIALE N° 16" og en pil. Man kan på afstand kende gravstedet med mausoleum. I toppen sidder hvad der ligner et keltisk kors, men i virkeligheden er et latinsk kors omgivet af et cykelhjul.

Korset på Famiglia Pantanis mausoleum.

Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Podiets højeste trin

Når man træder ind i mausoleet står den hvide *tomba* til venstre med Pantanis navn, fødselsdato og dødsdato. Nedenunder følger teksten "SUL GRADINO PIÙ ALTO DEL PODIO... PER SEMPRE." - "PÅ PODIETS HØJESTE TRIN... FOR EVIGT." Ovenpå er en buste af Pantani med øring, bandana og solbriller i panden. Omkring er der blomster, billeder og lys. På væggen bagved er der sort-hvide fotografier fra karrieren, bl.a. fra da han mødte Pave Johannes Paul II før starten på Giro d'Italia 2000.

Fra Cesenatico

På mausoleets bagmur sidder en lille statue af Pantani på cykel med en tavle skænket af Cesenatico i 2005. Teksten

Pantanis grav.
Foto: Jimmy Munk Larsen
2017.

lyder: "A Marco Pantani - Un grande campione vittima della giustizia Italiana, un grande uomo buono e generoso che ha sempre perdonato tutti. Sarai sempre nel nostro cuore col tuo sorriso, ti ricorderemo sempre così. Cesenatico 28 maggio 2005" - "Til Marco Pantani - En stor mester offer for det italienske justitssystem, et stort menneske, god og generøs, som altid har tilgivet alle. Du vil altid være i vore hjerter med dit smil, som vi altid vil huske dig for. Cesenatico 28 maj 2005".

Pilgrimsmål

Pantanis grav har for mange cykelsportselskere nærmest karakter af et pilgrimsmål. Gæstebogen er fuld af hilsner på

Bagsiden af gravstedet.
Foto: Jimmy Munk Larsen
2017.

ikke bare italiensk, men mange andre sprog. Da jeg selv var der, kom en amatørrytter forbi graven på sin cykel. Han gik indenfor i kliksko og lagde en buket blomster. Selv om det er tyve år siden, Pantani leverede de store resultater, og fjorten år siden han døde, er vi mange, der husker ham.

Skyggen

Italiensk cykelsport har kæmpet for at komme ud af Pantanis skygge siden hans død. De store talenter, der skulle genrejse Italien som cykelsportsnation, er faldet i dopingfælden på stribe. Under Tour de France 2014 – ti år efter Pantanis død – skete det omsider, da sicilianeren Vincenzo Nibali vandt løbet. Undervejs lovede han at besøge Pantanis grav, hvis sejren kom i hus. Det skete altså, og *Hajen fra Messina* besøgte i september 2014 Cesenatico, hvor han bl.a. donerede sin gule trøje til Spazio Pantani.

På kirkegården ved man godt, hvad mange kommer efter. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Famiglia Pantanis gravsted. Bemærk cykelrytteren indenfor. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Generalforsamling 2018

den 28. maj 2018

Efter sangen: Hvor smiler fager den danske kyst præsentere-
de medlemmerne sig over for hinanden.

Dagsordenen var:

1. Valg af dirigent. Biskop over Helsingør Stift Liselotte Rebel valgtes som dirigent.
2. Formanden biskop Elof Westergaard aflagde beretning (publiceret i dette årsskrift).
3. Eventuel beretning fra nedsatte udvalg
Karin Kryger aflagde beretning fra redaktionsudvalg
4. Fremlæggelse af revideret regnskab
Kassereren Jens Dejgaard Jensen gennemgik regnskabet.
Regnskabet blev godkendt.
5. Kassereren fremlagde budget.
Kassereren foreslog uændret kontingent.
Budget og kontingen blev godkendt.
6. Behandling af indkomne forslag.
Der var ikke indkommer forslag
7. Valg af medlemmer til bestyrelsen.
Elof Westergaard og Stine Helweg var på valg.
Begge blev genvalgt.
Valg af suppleanter.
Hans Mikkelsen, Filip Møller og Anne Kjærsgaard blev genvalgt.
8. Valg af revisorer
Jens Thorsen Andersen samt Henning Lyng Nielsen blev valgt.
9. Fastsættelse af tid og sted for næste års generalforsam-

ling. Næste års generalforsamling finder sted i Haderslev Stift 3.-4. juni 2019.

10. Eventuelt.

Under dette punkt fandt der en livlig diskussion om bl.a. kirkegårdens anvendelse, kirkegårdscafé, kostpriser på gravlæggelse for brugere uden for folkekirken, hvorvidt den rigelige plads på nogle kirkegårde var et problem eller en gevinst, og hvorledes man skal indrette kirkegården efter de nye forhold.

Der blev talt om forskning i brugerne behov, om folkekirkegården åbenhed over for det omgivende samfund og sorgbearbejdning.

Dirigenten afsluttede generalforsamlingen og takkede for god ro og orden.

Glimt fra årsmødet

Helsingør Stift, den 28. - 29. maj 2018

Af Karin Kryger

Mag.art. og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

Mandag den 28. maj 2018

Årsmødet fandt sted i Gentofte og Tårnbæk, hvor deltagerne blev indkvarteret på Schæffergården.

Efter generalforsamlingen var der foredrag med efterfølgende debat om: *Hvem ejer de døde?* Om konflikten mellem individets selvbestemmelse, de pårørendes behov og lovgivningen. Foredraget blev præsenteret ved professor i religion og ret Lisbet Christoffersen, Roskilde Universitet. Det var et meget inspirerende og spændende foredrag, der gav anledning til en meget livlig og underholdende debat.

Efter middagen, en særdeles fin middag i arkitekten Vilhelm Wohlerts smukke restaurationslokale, fortalte Karin Kryger om: *Usædvanlige kongelige begravelser* inspireret af Hans Kongelige Højhed Prins Henriks død og bisættelse først på året.

Herefter nød forsamlingen den skønne sommeraften i Schæffergårdens smukke have, hvor der var hyggeligt samvær.

Tirsdag den 29. maj 2018

Turen gik først til Gentofte Kirke, hvor sognepræst Leif Ewald tog imod og holdt en morgenandagt for medlemmerne. Gentofte Kirke var oprindeligt en landsbykirke, der går tilbage til middelalderen som mange andre landsbykirker. Rummet er præget af Per Kirkebys smukke glasmalerier. Kirkegården er blevet udvidet flere gange og er nu en bykirkegård i en københavnsk forstad. Steen Himmer fortalte om denne og senere også om Mariebjerg og Ordrup Kirkegårde.

Herefter gik turen til Mariebjerg Kirkegård, hvor selskabet blev i længere tid og så på de mange typer gravanlæg, som G.N. Brandt havde skabt der i årene 1926 ff og fik lejlighed til at høre om Brandts betydning for kirkegårdenes udvikling i

Årsmødedeltagere studerer G.N. Brandts
grøftekantshave. Foto: Hans Mikkelsen, 2018.

Gravmæle over grosserer Johannes Tehodor Suhr død 1858.
Gentofte Kirkegård. Foto: Hans Mikkelsen, 2018.

1900-tallet. Kapellet er opført efter tegninger af Fritz Schlegel, og selskabet fik lejlighed til at se det smukke kapel indvendigt.

Det var nu tid til frokost, som blev indtaget i Sejlsportsklubben i Skovshoved Havn. Det var et spændende havnemiljø, og det var svært at løsrive sig fra de herlige retter og de livlige samtaler.

Herefter gik turen til Ordrup Kirkegård, der også er skabt af G.N. Brandt, og der blev også lejlighed til at beundre Brandts egen have. På kirkegården står et spændende kapel opført

efter tegninger af Edvard Thomsen med et relief over døren af *Den sejrende Kristus* udført af Utzon Frank.

Udflugtens sidste stop var Taarbæk Kirkegård, hvor tidligere stadsarkivar Jeppe Tønsberg var en kyndig cicerone ved en rundvisning på denne meget specielle kirkegård. Kirken er opført 1864 og var oprindeligt et anneks til Kgs. Lyngby Kirke, men blev et selvstændigt sogn i 1907. Kirkegården blev anlagt i 1905 og er præget af mange store gravminder.

Så var det tid til afsked og på gensyn til næste år i Haderslev stift.

Allé på Mariebjerg Kirkegård.
Foto: Jens Dejgaard Jensen, 2018.

Mausolæum på Mariebjerg Kirkegård. Foto: Hans Mikkelsen, 2018.

Anonyme urnegravsteder i græs markeret af mønster i sekskanter. Mariebjerg Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov, 2018.

Urnedalen på Maribjerg Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2018.

Hans J. Wegners gravminde på Maribjerg Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2018.

Eng på Ordrup Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2018.

Arne Jacobsens gravminde på Ordrup Kirkegård. Foto: Hans Mikkelsen, 2018.

Forlagsboghandler Chr. Erichsens monument på Tårnbæk Kirkegård. Forlaget udgav børnebøger i 1900-tallet. Foto: Jens Dejgaard Jensen, 2018.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadage samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Foreningen tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2018-19

Årsmødet 2018 fandt sted i Gentofte og Tårnbæk, Helsingør Stift.

Årsmødet 2019 vil finde sted i Haderslev Stift (3.-4. juni 2019).

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser. Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger fortsat at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere, som er medlemmer. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 350 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller hos foreningens kasserer på post@kirkegaardskultur.dk

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2018-2019

Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00 mobil: 24 67 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer og
webmaster: Jens Dejgaard Jensen
c/o Silkeborg Kirkegårde og
Krematorium
Vestergade 100
8600 Silkeborg
Tlf. 86 82 0244, mobil 28 96 81 54
post@kirkegaardskultur.dk

Sekretær: Karin Kryger
Nivåvænge 32,
2990 Nivå
Tlf. 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk

Øvrige bestyrelsesmedlemmer:

Stine Helweg
Københavns Kirkegårde
Frederiksborgvej 125, 2400 København NV
Tlf. 26 86 02 17 – stihel@kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N. A. Christensensvej 41, 7900 Mors
Tlf. 20 15 50 07 – info@steenjensen.dk

Anne Kjærsgaard
Institut for Kultur og Samfund, Afdeling for
Kirkehistorie og Praktisk Teologi
Aarhus Universitet,
Jens Chr. Skous Vej 3, 8000 Aarhus C
Mobil 31 90 55 85
kjaersgaard.anne@gmail.com

Hans Mikkelsen
Forskning, Samling og Bevaring
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, 1220 Kbh. K.
Tlf. 41 20 61 27 – hans.mikkelsen@natmus.dk

Filip Møller
Hvedevænget 8, 8700 Horsens
Tlf. 40 95 59 33 – filip@filips.dk

Hasse Neldeberg Jørgensen
Askov Kirkevej 7, 6600 Vejen
Tlf. 7536 1497, mobil 30 59 36 96
hnj@km.dk

Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13, 3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59
mail@skibsted.eu

Gravminde over Elise Halkier, død 1909. Udført af billedhuggeren Siegfried Wagner. Tårnbæk Kirkegård.
Foto: Hans Mikkelsen, 2018